

CETATEA TROPÆUM

CONSIDERAȚII ISTORICE

DE

VASILE PARVAN

BUCUREȘTI

TIP. „GUTENBERG” J. GÖBL S-SORI, STR. DOAMNEI, 20
1912

CETATEA TROPÆUM

DIN SCRIERILE ACELUIAȘ AUTOR :

-- CÂTEVA CUVINTE CU PRIVIRE LA ORGANIZAȚIA
PROVINCIEI DACIA TRAIANĂ, cu prilejul unei cărți noi
asupra acestei cestiuni. -- București, „Carol Göbi“, 1906.

SALSOVIA, -- București, „Carol Göbi“, 1906.

-- DIE NATIONALITÄT DER KAUELEUTE IM RÖMI-
SCHEN KAISERREICHE. Eine historisch-epigraphische
Untersuchung, -- Breslau, Fleischmann, 1909.

- M. AURELIUS VERUS CAESAR ȘI L. AURELIUS
COMMODOUS, A. D. 138 -- 161. Studiu istoric, -- Bucu-
rești, „Minerva“, 1909. -- *Seriere premiată de Aca-
demia Română.*

-- CONTRIBUȚII EPIORAEICE LA ISTORIA CREȘTI-
NISMULUI DACO-ROMAN, -- București, „Socec“, 1911.

-- CETATEA ULMETUM, DESCOPERIRILE PRIMEI
CAMPANII DE SĂPĂTURI DIN VARA ANULUI 1911, -- Bu-
curești, 1912. -- Extras din ANALELE ACADEMIEI RO-
MÂNE, Seria II; Tomul XXXIV, MEMORIILE SEC-
ȚIUNII ISTORICE.

CETATEA TROPÆUM

CONSIDERAȚII ISTORICE

DE

VASILE PÂRVAN

BUCUREȘTI

TIP. „GUTENBERG“ J. GÖBL S-SORI, STR. DOAMNEI, 20

1912

Studiu apărut întâi în „Buletinul Comisiunii Monu-
mentelor Istorice“, pe 1911.



I

Thracii nordici, pe cari Grecii îi numiau *Geți*, iar Romanii *Daci*, nu s'au întins, chiar în vremile târzii, numai în stânga Dunării; ci, din cele mai vechi timpuri istorice, în sec. VI a. Chr., și până la totala lor disolvare în Romanism ori Slavism, Dacii, s. Geții, au ocupat ambele maluri ale Dunării de jos. Și a-nume ei au locuit în dreapta fluviului tot ținutul dintre Dunăre și Haemus, întinzându-se la Apus până la Vid ¹⁾, iar în Răsărit până la Mare și gurile Dunării: deci, cu excepția unui mic teri-

¹⁾ Precum se arată clar prin existența centrului dac Giridava, între Vid și Osem, în interiorul Moesiei inferioare (CIL. III 12399; cf. și comentariul la ac. inscripție).

toriu în Vest, în toată Moesia inferioară. Autorii antici ne atestă acest fapt până și în secolul al III-lea d. Clr. ²⁾).

Romanii, cari încă de pe vremea lui Ovidius stăpâneau în cetățile grecești de pe coasta apusană a Pontului Euxin ³⁾), lăsară ținutul dacic din dreapta Dunării multă vreme în seama indigenilor și anume până la a. 46 în grija statului clientelar thrac, iar apoi ca o *ripa Thraciae*— în seama guvernatorului provinciei Thracia ; deabia dela sfârșitul secolului al II-lea înainte, tot ținutul dintre Dunăre și Haemus încorporându-se la Moesia inferior ⁴⁾), țara getică fu scoasă măcar în parte de supt înrâurirea culturală greacă, predominantă

²⁾ Vezi știrile literare la v. Premerstein, *die Anfänge der Provinz Moesien*, în *Jahreshefte d. oesterr. archäol. Inst.* I, 1898, Beibl., col. 150 sq. Dovezi epigrafice hotărâtoare vom aduce noi mai jos.

³⁾ Ovid. *Trist.* II, 197 sqq., cu Premerstein, *l. c.*, col. 193.

⁴⁾ Cf. pentru toate acestea Premerstein, *l. c.*, *passim* și B. Filow, *die Legionen der Provinz Moesia, Klio*, Beiheft VI, Leipzig 1906, p. 63 sqq.

în Thracia, și apropiată de cultura romană, înfloritoare în lagărele legionare și în orașele de veterani dela Dunăre.

Începătorul operei de romanizare a Dacilor din Moesia inferioară a fost, ca și în Dacia propriu zisă, tot împăratul Traian.

În războiul al doilea dacic Traian porni nu numai cu oaste mai multă, dar și cu un plan strategic mai adânc gândit. A atăcă pe Daci numai pe la Dunărea de mijloc și numai în stânga fluviului, ar fi însemnat a-i împinge spre Moesia inferioară și Thracia, tocmai cum se întâmplase pe vremea lui Augustus, în expediția lui Cn. Cornelius Lentulus ⁵⁾). Pe de altă parte, nu numai național, ci și politic, Dacii aveau încă de pe vremea lui Burebista ⁶⁾ o puter-

⁵⁾ Cf. Premerstein, *l. c.*, col. 166 sqq.

⁶⁾ Acesta stăpânise întreg teritoriul getic dela Sudul Dunării împreună cu orașele grecești dela Mare, dela Olbia în Nord, până la Apollonia în Sud (cf. Dio Chrysostomus XXXVI, 4 și vezi la Dittenberger, *Sylloge inscriptionum Graecarum*², n-rele 324 [pentru

nică tradiție sud-danubiană, care îi legă nemijlocit cu Thracii din sudul Haemului, și la primul semnal al unui erou popular, întreaga lume thracă dela

Olbia], 325 [pentru Istros] și 342 [pentru Dionysopolis]). În special inscr. n. 342, din Dionysopolis, c.a. 48 a. Chr. este excepțional de importantă pentru istoria marelui rege dac și a poporului său. Din ea aflăm că Burebista intrase în înțelegere cu Pompeius, împotriva lui Caesar, trimițându-i ca sol în Macedonia pe Acornion din Dionysopolis, un grec foarte priceput în ale diplomației, după cum înțelegem din chiar faptul că și orașul său natal îl întrebuițează întâi ca ambasador pe lângă Burebista, spre a-și atrage bunavoința regelui dac. Interesantă e apoi în inscripție și citarea, pe nume, a orașului dac unde a mers Acornion întâia oară în Dacia, spre a rugă încă pe tatăl lui Burebista (!) [așa completează în chip foarte probabil Dittenberger : [ἐπορεύθη εἰς] Ἀργέδα[υ]ον πρὸς τὸν πατέρα [τοῦ βασιλέως Βυρεβίστα...], să fie binevoitor față de patria sa : anume Acornion se duce la *Argedavon*, care de sigur e *Arcidava*, cunoscuta cetate dacică din Banat, existentă până pe vremea lui Iustinian, care o întărește, și el, încă odată, ca un punct strategic important al stăpânirii sale nord-danubiane (cf. cartea mea *Contrib. epigr. la ist. creșt. daco-roman*, p. 187 cu n. 809 și p. 192). Aflăm astfel că din centrul îndepărtat al țării lor, în Carpații vestici, regii daci, în mai tot secolul I a. Chr. stăpânesc până la Mare tot ținutul dintre Dunăre și Balcan, arătând încă de atunci că stăpânirea de peste 14 veacuri apoi, a lui Mircea, sau

Marea Egee până la izvoarele Nistrului s'ar fi ridicat împotriva Romanilor năvălitori dinspre Apus, respingându-i cu vitejia elementară a rasei lor disprețuitoare de moarte.

De aceea Traian începe al doilea războiu dacic prin înlănțuirea întregului ținut thrac, până la gurile Dunării, în sistemul de *limites* ofensive⁷⁾, așezate acum întâi, de dânsul, deacurmezișul

cea de după 20 de veacuri, a noastră, în dreapta Dunării, își are o adâncă justificare, pe deoparte în perfecta continuitate etnică de acum 2000 de ani, existentă neîntrerupt cel puțin între a. 700 a. Chr. și 600 p. Chr. deci timp de 13 veacuri, iar pe de altă parte în necesitatea *anthropogeografică* a încheierii „peninsulei balcanice“ la Hæmus, iar nu la Dunăre ori la Carpați.

⁷⁾ Un *limes* e până la Traian în totdeauna ofensiv. Căci el nu e o graniță, ci e un drum militar, care înaintează — adesea transversal pe graniță — în adâncul ținutului barbar, ori de curând cucerit, și prin pozițiile întărite ocupate în parcursul său domină întreaga regiune. Vezi în această privință mai multe amănunte în excelentul studiu al lui E. Kornemann, *Die neueste Limesforschung (1900—1900) im Lichte der römisch-kaiserlichen Grenzpolitik*, în *Klio*, VII (1907), p. 73 — 121.

Thraciei, și „Daciei“ din dreapta fluviului.

Venind din Italia, prin Corint și Atena, el debarcă pe coasta thracică la Acnos. De aici prin Zirinis, Plotinopolis, Ulpia (numită apoi Hadrianopolis, — fundată însă tot de Traian), Marcianopolis⁸⁾, el ajunge în ținutul dacic din Moesia inferioară. Calea pe unde trecu împăratul se transformă în drum militar, cu stațiuni și lagăre. Iar unele stațiuni fură prefăcute chiar de Traian în orașe, purtând ori numele său : Ulpia (Hadrianopolis) și Traianopolis („pe flancul stâng“ al frontului de atac⁹⁾), alcătuit de drumul-*limes*), ori pe al soției sale : Plotinopolis, — sau pe al surorii sale : Marcianopolis. Alte fundații în Thracia (Traiaua, la Nord de Pizus), ori în Moesia getică (Nicopolis), cu dru-

⁸⁾ Vezi A. v. Domaszewski, în *Philologus*, LXV, 326 sqq. și 338 sqq. și W. Weber, *Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Hadrianus*, Leipzig 1907, p. 15 și 18 sqq.

⁹⁾ Weber, *o. c.*, p. 19, n. 69.

muri numeroase în toate direcțiile, completară opera de supunere pacinică a Thracilor din dreapta Dunării.

Pe strada militară, care duceă de la Marcianopolis prin Abrittus la Dunăre, dar nu direct spre Nord, la Axiopolis, ci tăind de-alungul și întreagă Scythia minor, prin mijlocul ei, pentru a se uni cu *limes*-ul danubian de-abia la Noviodunum ori Aegyssus, Traian ridică în anul 109, după biruința asupra Dacilor, la răspântia drumului său spre Nord cu cel dela Callatis la Durostorum, care mergea drept de la Răsărit la Apus, un monument triumfal, pe care-l închină lui Marte Răzbunătorul ¹⁰⁾. Stațiunea dela răspântie fu atunci prefăcută de dânsul într'o așezare civilă, și noul centru de civilizație romană în inima ținutului dac din dreapta Du-

¹⁰⁾ CIL. III 12467. — Cf. Tocilescu-Benndorf-Nicmann, *Monumentul dela Adamclissi*, Viena, 1896, și Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, Bucarest 1900, *passim*.

nării, fù numit după monumentul triumfal, *Tropaeum Traiani*.

Așà cred că s'a născut cetatea Tropaeum: în legătură strânsă cu întregul sistem de civilizare a țării gete dintre Haemus și Dunăre, iar nu ca o anexă a monumentului din apropiere, ridicat de abia după războiu. Orașul e, fără îndoială, mai vechiu ca Trofeul: e un centru dac, pe unde a fost îndreptat, înainte de războiu, ca pregătire în vederea atacului, drumul lui Traian spre Nord și, întocmai ca Ulpia Traiaua (Sarmizegetusa) și Ulpia-Hadrianopolis (Orestia), fù supra-numit *Tropaeum Traiani*.

În orice caz, încă din a. 116 vedem pe *Traianenses Tropaeenses* făcând o dedicație lui Traian¹¹⁾ — desigur o statuie — în calitatea lor de comună civilă — *vicus*¹²⁾ — alcătuită din coloniști (vete-

¹¹⁾ CIL. III 12470.

¹²⁾ Având doi *magistri* și un *ordo decurionum* care putea da *decreta* (cf. inser. CIL. III 14409 și 14412⁹, pentru *vicus Trullensis* de pe valea râului Oescus, tot în Moesia), apoi — posibil — și *quaestores*

rani) și indigeni, precum vom vedeà în amănunte numai decât.

* * *

Săpăturile făcute până acum în cetatea Tropaeum nu au liberat decât o foarte mică parte din oraș, așa încât descoperirile archeologice de până acum

(ba chiar și *aediles*), precum și diferiți preoți ai cultului oficial. Cf. pentru importanța *vici*-lor în imperiul roman, Schulten, *de conventibus civium Romanorum*, Berlin 1892, p. 65—96: *de conventibus vicinis*; cf. și Mommsen, în *Arch.-epigr. Mitt.* XVII p. 112. Dimpotrivă Tocilescu (*Câteva mon. epigr.* în *Rev. p. ist. arch. și fil.* IX, 1903, p. 1 sqq.) deși citează, fără să combată, îndoiala lui Mommsen (*l. c.*) asupra calității de *municipium* adevărat a *Tropaeum*-ului (p. 42) pentru sfârșitul secolului al III-lea(!), de când se arată a fi inscripția totuși afirmă la p. 35: „*Traianenses Tropaeenses* din inscripțiunea noastră ne autoriză a susține că deja împăratul Traian întemeie un *municipiu* numit după monumentul triumfal din apropiere: *Tropaeum Traiani*“. — Dată fiind scumpătatea cu care se acorda de Romani dreptul municipal, și pe de altă parte însemnătatea *vici*-lor, și puțința unei dezvoltări comunale foarte frumoase chiar numai în marginile constituției *vicane*, mai restrânse, cred că nici Traian n'a dat, și nici Tropaeenii n'au avut nevoie chiar dela început, de titlul și dreptul de *municipium*.

sânt în mare măsură numai întâmplătoare. O descriere completă, istorică, antiquarică și arhitectonică, a cetății e deocamdată imposibilă. Totuși chiar lucrurile până acum cunoscute, sânt așa de însemnate, încât o sistematizare a lor poate nu numai înfățișa un tablou foarte interesant al civilizației romane din Scythia minor, dar poate contribui la câștigarea de puncte noi de vedere cu privire la interpretarea resturilor antice ale cetății, și deci poate da o direcție cât mai folositoare dezgropărilor arheologice întreprinse acolo.

Dela început trebuie însă lămurit un lucru: din orașul Tropaeum, așa cum a fost înainte de Constantin cel Mare, n'a mai rămas — în ruinele ce se văd până acum — piatră pe piatră. Toate rămășițele din secolul al II-lea și al III-lea au fost găsite ca material de construcție prin zidurile cetății și ale caselor, și pe stradele orașului, ca lespezi de pavaj peste canale și pe la porți, etc.

Întemeierea oraşului a fost cam următoarea :

Născut ca un *vicus* civil pe lângă staţiunea militară şi castrul de pază al drumului spre Nord, populaţia primitivă romană a acestei aşezări fu alcătuită mai ales din veteranii diferitelor corpuri legionare ori auxiliare dela Dunărea de jos, aşezaţi şi împroprietăriţi lângă Trofeul lui Traian. Astfel s'au găsit în cetatea Tropaeum fragmente dintr'o diplomă militară dată în a. 112 — 114 veteranilor din trupele auxiliare ale Moesiei inferioare, cu prilejul liberării lor din armată şi încetăţenirii lor şi a familiilor lor ; această descoperire ne arată că şi în vicus Tropaeum Traiani s'au aşezat unii din acei veterani colonişti¹³⁾. De altă parte întimpinăm pomenit într'o inscripţie funerară, găsită tot în cetate, pe un veteran de origine din Siscia, în Pannonia, fost decurion

¹³⁾ CIL. III p. 1974, n. XXXVIII şi *Arch.-epigr. Mitt.*, XVII, p. 110, nr. 54.

al cohorței I Lusitanorum, împreună cu familia sa ¹⁴⁾). Cum această cohortă ¹⁵⁾ nu e documentată până acum pentru Moesia inferioară decât din a. 99 - 138 ¹⁶⁾), e probabil că și veteranul nostru din Tropaeum Traiani tot pe vremea lui Traian ori Hadrian se va fi liberat și așezat aici.

Știm, în orice caz, că Hadrian a fost până prin părțile acestea încă din primul an al domniei sale, cu prilejul întoarcerii din Asia — unde fusese proclamat împărat la moartea lui Traian -

¹⁴⁾ CIL. III 14214^v.

¹⁵⁾ Spre deosebire de cea cu același nume și număr, care staționează contemporan în Pannonia (v. CIL. III p. 2496), cohorta din Moesia e supranumită în unele diplome militare: XXX (a. 99) și XXXIII (a. 105) (CIL. III l. c.), *Cyrenaica*, pe când în altele, sau în inscripții: D. CVIII (a. 138) și n. 14214^v, nu poartă acest nume suplimentar (CIL. III p. 2660).

¹⁶⁾ Vezi nota precedentă. Firește nu e de fel imposibil ca veteranul nostru, originar din Pannonia, să fi făcut armata în coh. I Lusit., care staționează acolo și e constatată în Pannonia inferioară dela a. 114 până la a. 167 (CIL. III p. 2496). E totuși mult mai probabil, odată ce îl găsim ca veteran în Tropaeum, să fi servit în coh. respectivă din Moesia inferioară.

la Roma, unde se duceà sã se prezinte Senatului ¹⁷⁾). Anume, prezența sa și a armatei erà absolut necesarã și la gurile Dunării -- în Basarabia și Cherson unde Roxolanii, cari se aflau în situația de stat clientelar față de Romani, rupseserã pacea, și la Tisa și Dunărea de mijloc, unde Sarmații-lazygi nãvăliserã în imperiu ¹⁸⁾). Hadrian veni în persoanã la gurile Dunării, spre a împãcã pe regele Roxolanilor: *cum rege Roxolanorum, qui de inminutis stipendiis que-rebatur, cognito negotio pacem composuit* ¹⁹⁾); noul împãrat ratificã adicã întru totul tratatul de subsidii pentru paza graniței, încheiat cu Roxolanii încã de repausatul sãu pãrinte, Traian. Știm, din fericire, și drumul pe unde-a venit Hadrian în Dobrogea: e tocmai drumul cel nou fãcut de Traian prin mijlocul Thraciei și Daciei moesice, pe la Mar-

¹⁷⁾ *V. vita Hadriani*, 5, 10 și 6, 6 și cf. Weber, *Untersuchungen*, p. 54 sqq. și 71 sqq.

¹⁸⁾ Vezi toate izvoarele la Weber, p. 71 sqq.

¹⁹⁾ *Vita Hadriani*, 6, 8.

cianopolis, Abrittus și Tropaeum, spre Nord. O piatră miliară găsită la Nord de Abrittus și purtând data de 118 d. Chr., ne arată că drumul a fost ad hoc reparat, ori, mai probabil, numai împodobit, ca o lingușire pentru noul împărat, cu alți stâlpi, noi, pomenind numele lui ²⁰⁾; în cale Hadrian se opri fără îndoială și pe la monumentul triumfal, dar așezarea civilă de alătura desigur nu i-a atras prin nimic luarea aminte, spre a o ridică măcar la rangul de municipium Aelium, așa cum făcù acum în călătoria sa cu o sumă de așezări înfloritoare din Illyricum, printre cari și Drobeta noastră.

În timpurile următoare, mulțămită adâncei păci de sub Hadrian și Antoninus Pius, întreaga Dobroge se populează cu coloniști romani: agricultori și crescători de vite ²¹⁾, locuind în

²⁰⁾ CIL. III 14464. Cf. și nota următoare.

²¹⁾ Precum în chip simbolic e reprezentat prin monumentul funerar al lui C. Iulius Quadratus, *loci princeps, quinquennalis territorii Capidavensis*, în

centre rurale, *viei* și *pagi*, cu o organizație municipală, ce-i dreptul, primitivă, dar, în vederea apropierii orașelor grecești dela Mare și a orașelor-castre, romane, dela Dunăre, de cari ca *territorium*, cei mai mulți din acești *viei* și *pagi* atârnă, fără îndoială satisfăcătoare. Astfel ne sânt documentate cu date precise: pentru anii 140—150 *vicus Ulmetus* (Ceatalorman): *cives Romani et Bessi consistentes vico Ulmeto*²²⁾; pentru a. 142, o așezare rurală la Hassiduluk (spre nord de Constanța)²³⁾; p. a. 157 colonizarea ținutului rural al orașului Istrus: *Lucius Pompeius Vale(n)s na(t)us Fabia Anquiria (= Ancyra) consist(it) r(egione) Hist(ri) muneraque fecit Histro in oppido*

vicus Ulmetus, azi Ceatalorman, în mijlocul Dobrogei: pe-o față laterală (în dreapta, dela privitor) doi boi ducând un plug, iar pe cealaltă (în stânga) un cioban cu haină dacică: cu cămașă, ițari și sarică, sprijinit în toiag (CIL. III 12491). — *Hadrian* însuși vizită încăodată Moesia inferioară în a. 123. 4. Cf. Weber *o. c.*, p. 150 sqq.

²²⁾ CIL. III 14214²⁶ (c.a. 140) și 12492 (a. 150).

²³⁾ CIL. III 12495.

arc(h)ontium et aediliciu(m) et sacerdotium at Liber[um]...²⁴⁾; de pe vremea lui Antoninus Pius, *vici* romani organizați, lângă *Aegissus* (Tulcea): *cives consistentes vico I. (primo?) VRB (...). v. s. I. m. decreto vicanorum²⁵⁾*, —și... *veterani et cives Romani vico U[...]²⁶⁾*; iar din timpul lui Septimius Severus găsim lângă Isaccea urme ale aceleiași vieți intense daco-romane: *iussu et ex decreto v. c. Ovini Tertullicos. termini positi inter Siampudi [vil]-lam [et] vican. B[//RIDAV. II[...]] et Sibiruendu[...]*: în numele neclar al acestor *vicani* de lângă Noviodunum se poate totuși bine distinge formația toponimică *dava*, ceea ce deocamdată ne poate fi de ajuns²⁷⁾; din a. 187

²⁴⁾ CIL. III 12489: Kuciuk-Kiöi, la Nord-Est, nu departe, de Ceatalorman.

²⁵⁾ CIL. III 14441.

²⁶⁾ CIL. III 14442; cf. și Tocilescu, *Fouilles*, p. 203-4.

²⁷⁾ CIL. III 14447. Tocilescu, *Fouilles*, p. 206, citește: *vicunos Ba...ridave[na]les tr[i]buendu[m]...*; mai probabil însă ar fi poate: *B[u]ridav[enses]*.

avem constatat un *vicus* la Caildere, tot pe drumul roman la N. prin mijlocul Dobrogei, spre Sud de însemnatele ruine antice de la Slava rusească : ...*mag(ister) viei l. m. posuit*²⁸⁾; din a. 178 cunoaştem o altă aşezare rurală la Babadag : *c(ives) R(omuni) v(eterani) et Viconov(enses)*²⁹⁾. În sfârşit pentru timpul lui Marcus Aurelius o *civitas Ausdec.....*, daco-romană, chiar lângă Adamclisi : *termin(i) pos(iti) t(erritorii) c(ivitatis) Ausdec(=) adver(sus) Dac(os)*³⁰⁾. Apoi, fără dată precisă, dar aparţinând tot secolului al II-lea sau al III-lea, întimpinăm încă următoarele aşezări şi organizări de viaţă rurală romană : la Abrittus : *fines terrae viei*³¹⁾; pe acelaş drum interior, mai la Nord, acea *civitas Ausdec...*, mai sus citată; mai la Nord pomeni-

²⁸⁾ CIL. III 12487.

²⁹⁾ CIL. III 14448.

³⁰⁾ CIL. III 14437². Asupra acestei importante inscripţii voi reveni mai jos.

³¹⁾ CIL. III 12508.

tul *territorium Capidavense*, organizat rural, cu magistrați *quinquennales* ³²⁾, având ca centru aşezarea dacică dela Dunăre, *Capidava* (azi Kalakiöi), unde în ruinele cetăţii antice locale s'au găsit mai multe inscripţii latine, confirmând aceeaşi viaţă agrestă daco-romană : ...*obiti ad villam suam* ³³⁾, *obita ad villa sua* ³⁴⁾, Aurelius Hermes *paganus* ³⁵⁾, -- cf. şi *vicus Ulmetus* ³⁶⁾ ; mai la Nord, lângă *Cius* (azi Hassarlâk), un *vicus* cu un nume nesigur : poate *Verobrittianus*, cum a citit Tocilescu, care cu dreptate observă în partea întâi a numelui prefixul celtic (cf. mai jos pe Dunăre localităţile cu nume celtice, Arubium şi Noviodunum), *vero, ver, viro* ³⁷⁾ : [*Genio*] *vici. Vero[...]*R††

³²⁾ CIL. III 12491 : *loci princeps* (vicus Ulmetus), *quinquennalis territorii Capidavensis*.

³³⁾ CIL. III 13737.

³⁴⁾ CIL. III 14214²⁰.

³⁵⁾ CIL. III 12478.

³⁶⁾ CIL. III 14214²⁰ cu 12491.

³⁷⁾ *Fouilles et recherches arch. en Roumanie*, p. 109 sq. Pentru citirea lui Tocilescu ar milita şi numele

(= *rtiti*, sau *ritti*) *ani C. lulius Vale(n)s veter. leg. V. Maced., mag(ister) viei, v. s. l. m.*³⁸⁾; apoi la Isacceca, Tulcea și Babadag diferiții *viei* (cu *villae*), mai sus pomeniți; la Karaharman pe *territorial* anticului Istrus, *regione Histri*³⁹⁾, o întreagă serie de *viei* romani: *fines terrae viei Parsal...(?), fines terrae viei C...coss(?)*⁴⁰⁾, *vieus Cereris*, împreună cu altele nenumite: *quod si q[ui] ex eis vieis non fecerint...*⁴¹⁾; alți *viei* la și lângă actualul sat Kařamurat: *Castas Mucapori* (dac !) *a vico Clem[en]tin(o)*, cu familia: soția, tot cu nume dac *Sedida Reti...tis*, iar copiii cu nume romane: *Longinus, [M?]artia, Valerius*⁴²⁾, *...i]? mag. vi]ci Hi(...)*⁴³⁾; insfârșit pe

localității *Abrittus*, dela Sud de *Tropaeum Traiani*.

³⁸⁾ CIL. III 12479 și Tocilescu, *l. c.*

³⁹⁾ Cf. CIL. III 12480 din a. 157.

⁴⁰⁾ CIL. III 12488 și Tocilescu, *Fouilles*, p. 110.

⁴¹⁾ CIL. III 7526.

⁴²⁾ CIL. III 7565.

⁴³⁾ CIL. III 12494, găsită la Dorobanțul (Danakiöi) în cimitirul Turcilor, probabil însă adusă din apropiatul Karamurat.

territoriul oraşului Tomi iarăşi o sumă de *vici* romani: la Hassiduluk ⁴⁴⁾, la Urlukiöi: *vicus Amlaidina* ⁴⁵⁾, chiar lângă Constanţa: *Apollonius... magister vici Sc...ia* ⁴⁶⁾ *pro salute vici et sua* ⁴⁷⁾, *[ci]vcs Roman[si...]tlae consi[st]entes vico turre Muca...* (sfârşitul secol. III) ⁴⁸⁾; lângă Callatis două localităţi, *Asboldina* şi *Sardes*, cari pot fi deasemenea *vici extramurani* de pe teritoriul cetăţii ⁴⁹⁾.

În toate aceste sate romane, răsărite, în scurtul timp a trei generaţi: a. 100-200, întocmai ca iarba din pământ, după o ploaie abundentă, populaţia e formată deopotrivă de indigenii daci şi de coloniştii „romani“. Inscripţiile ne îngăduie să urmărim în toată provincia dintre Dunăre şi Mare alcă-

⁴⁴⁾ CIL. III 12495 din a. 142.

⁴⁵⁾ CIL. III 13743.

⁴⁶⁾ Tocilescu, *Fouilles*, p. 108, citeşte *Sc[apl]ia*.

⁴⁷⁾ CIL. III 7536.

⁴⁸⁾ CIL. III 7533.

⁴⁹⁾ CIL. III 14214⁹⁹.

tuirea populației ei. — Începând iarăși dinspre Sud, pe drumul lui Traian către Tropaeum, găsim din vremea lui Marcus Aurelius excepțional de însemnata inscripție a cetății *Ausdec...*: *termini positi territorii civitatis Ausdec(...) adversus Dacos secundum actorem civitatis Vexarus T(...). Opus hoc excessent Daci. Termini territorii civitatis obligati sint M. Salvias PJ...* Iror terminos posait territorii. Iussu Helvii Pertinacis consularis nostri per Anternium Antoninum tribunum cohortis II (...?)⁵⁰⁾. Avem dară de a face cu o cetate enehorică importantă, nu departe de Adamclisi, reprezentată, spre deosebire de organizarea municipală romană, printr'un *actor civitatis*⁵¹⁾, cu nume indigen, *Vexarus*, care în înțelegere cu un alt cetățean și cu tribu-

⁵⁰⁾ CIL. III 14437 ?.

⁵¹⁾ În tot CIL. III nu există un alt exemplu de *actor civitatis*. Dar există *actores* ai *canabelor*, d. p. în Mogontiacum (vezi Schulten, *de conventibus civ. Rom.*, p. 88).

nul cohorței garnizionate în apropiere, după porunca guvernatorului provinciei, delimitează *teritoriul* cetății respective față de Dacii înconjurători. Aceștia impietaseră desigur asupra proprietății rurale a orașului *Ausdec* (...) cu prilejul turburărilor produse de năvala Costobocilor prin a. 170-175 în Moesia, Macedonia și Achaia, și în general cu ocazia nesiguranței produse în Dacia și Moesia de războiul marcomanic⁵²). Helvius Pertinax, destoinicul general al lui Marcus Aurelius și însuși apoi împărat al Romei, făcut consul în a. 175, primește după înăbușirea răscoalei lui Avidius Cassius în Syria, porunca să vie la Dunărea de jos, unde ocupă pe rând demnitatea de guvernator al celor două Moesii și al Daciei, în a. 177-179, cu însărcinarea de a le curăți de barbarii năvălitori și de a le orânduie în administrația

⁵²) Cf. mai departe interpretarea inscripției CIL III, 14214¹² din Tropaeum, și Tocilescu, *Fouilles*, p. 197.

lor lăuntrică: cum zice lapidar *vita Pertinacis* 2, 10, *Cassiano motu conposito e Syria ad Danavii tutelam profectus est atque inde Moesiae utriusque, mox Daciae regimen accepit. bene gestis his provinciis Syriam meruit*⁵³). Inscripția cetății *Ausdec.* ne arată cum a înțeles Pertinax să aducă pacea și buna rânduială în Moesia. El pune să se fixeze de autoritățile locale, împreună cu cele imperiale, drepturile de proprietate ale fiecăruia, și cel ce le-a călcat e invitat să părăsească ținutul strein: *opus hoc excessent Daci*, zice inscripția. De altă parte constatăm apoi, în ce ne privește, un puternic element dac în nemijlocita apropiere a centrului roman, Tropaeum Traiani. Acest element dac apare însă tocmai în timpul lui Marcus Aurelius chiar în Tropaeum, și anume în înfățișarea culturală romană, a limbei și obi-

⁵³) Cf. asupra carierei lui Helvius Pertinax, *Prosopographia imp. Rom., s. v.*, și Jung, *Fasten der Provinz Dacien*, p. 22 sq.

ceiurilor sociale latine, deși ca tradiție etnică-familiară dacismul acestor „romani“ e tot așa de evident.

O inscripție funerară din Tropaeum pomenește pe un *Daizus Comozoi, interfectus a Castabocis*, - va să zică de prin anii 170 și urm.⁵⁴⁾ - căruia fiii săi *Iustus* și *Valens* îi ridică monumentul de amintire eternă: tatăl și bunicul au fost daci: *Daizus* și *Comozous*; fiii sânt romani⁵⁵⁾. Tot așa, într'o altă inscripție funerară, găsită în ruinele cetății, întimpinăm această familie: *Scoris*, fiul lui *Mucaporus*, tatăl, Aurelia *Eftepir*, mama, -- *Aurelius filius, viesit annis XXXXI* și *Sabina filia, viesit annis XXX*: repausați, - *Vale(n)s et Sabinianus fiii superstantes*⁵⁶⁾: copiii poartă deci toți nume romane. O a treia inscripție ne face cunoscută această familie: *Creseens Rigozi, Helpis liberta*,

⁵⁴⁾ Vezi asupra acestei dale cele spuse mai sus, p. 26, în legătură cu *territorium civitatis Ausdec...*

⁵⁵⁾ CIL III, 14214 ¹³.

⁵⁶⁾ CIL. III 14214 ¹⁴.

Cornelius Vitalis : răposatul *Crcscens*, fiul lui *Rigozus*, e încă un dac veritabil; urmașii săi (nu e sigur dacă *Cornelius Vitalis* poate fi privit ca atare) au fost însă cu toții, fără îndoială, ca și în cazurile de mai sus „romani“⁵⁷⁾.

Dar să urmărim pe Dacii romanizați și mai departe în lăuntrul Dobrogei noastre. Dacă cele două⁵⁸⁾ centre dacice dela Dunăre, *Sucidava*, la N.E. de *Durostorum* și *Capidava* (Kalakiöi), au păstrat până mai târziu un element precumpănitor dac, nu putem ști. Căci din *Sucidava* n'avem monumente⁵⁹⁾, iar in-

⁵⁷⁾ CIL. III 14214¹¹ (lectura inscripției nu e destul de sigură, piatra fiind foarte deteriorată).

⁵⁸⁾ Mai bine cunoscute : căci altfel *Procopius de uedif.* IV 11, ne mai citează încă trei — *dave* : *Zicidava* (în Mysia, deosebită de *Scedeva* — *Sucidava*, în *Scythia*) *Zisnudeva* și *Murideva*. Cât privește în general numele thrace de cetăți dela Dunăre, pomenite de *Procopius*, ele sânt foarte multe și merită un studiu aparte, atât în*ce privește identificarea, cât și asupra situației lor istorice, politico-culturale.

⁵⁹⁾ Găsim însă numele localității pomenit într'o inscripție din *Durostorum* : [*inter Ca]rsium et Sucid[avum]* (CIL. III 12456 : secol. III — IV).

scriptiile destul de multe din Capidava pomenesc numai persoane cu nume romane⁶⁰). Firește, printre acei „romani“ vor fi fost mulți ai căror părinți erau daci cum am văzut mai sus ori de alt neam, destul că inscripțiile ni-i dau pe toți ca „romani“, adică, mai exact ca romanizați. Dimpotrivă în *vicus B[u]ridave[nsis]*, de lângă Noviodunum, putem cu siguranță admite, chiar pe vremea lui Septimiu Sever (c. 200 d. Chr.), de când e inscripția, existența unui element dac, cu un caracter etnic încă bine pronunțat. În adevăr chiar excluzând numele nesigur *Siribuendu*, încă ne rămâne aici ca nume de persoană, cuvântul *Siampudi*, în genit.: *termini positi inter Siampudi [vil]lam [et] vican(os) B[u]ridave[nses]*⁶¹). *Siampudus*, proprietarul acelei *villa*, moșie, învecinată cu ținutul vicului Buri-

⁶⁰) CIL. III 12478, 12491, 13737, 13738, 14214¹⁰ și ²⁰, 14440.

⁶¹) CIL. III 14447.

davensis, e, fără îndoială, un dac. Anume, la Vest de Oescus, pe malul Dunării, cam în fața Celeiului nostru, care în vechime s'a chemat ΣVCIDAVA ⁶²⁾, găsim într'o inscripție din satul Ostrov, pomenit un *vicus* ΣIAMAVS ⁶³⁾. Faptul că și în inscr. din ΣVCIDAVA și în cea din VICVS ΣIAMAVS e întrebuințat un Σ pentru exprimarea sunetului sibilant inițial, mă îndeamnă să cred, că aici avem de-a face cu sunetul „Ș“, neexistent în greacă și latină, dar existent în toate limbile indogermanice mai noi: indoirice, slave, germane, și trebuind în chip necesar să existe și în cele thrace. Că acum cuvintele ΣIAMAVS și SIAMPVDVS sânt strâns înrudite prin rădăcina lor comună ΣIAM, cred că e clar. *Siampudus* din ținutul dac de la gurile Dunării e confirmat ca dac prin

⁶²⁾ Inscripție publicată de Tocilescu numai în *attendenda* la *Mon. epigr. și sculpt.*, p. 636 ; cf. și p. 646.

⁶³⁾ CIL. III 14413.

ΣVCIDAVA, ΣΙΑΜΑVS și B//RIDAV., iar *viens Siamaus* de pe malul drept al Dunării, la Vest de Oescus, e confirmat prin SIAMPVDVS și celelalte, ca thracic, adică, pentru a preciză, ca dacic. Tot de neam dac pare a fi și *Ialrus Dizzace* din Troesmis⁶⁴⁾, femeea *Zudccitulp* dintr'o inscripție găsită lângă Cuzgun⁶⁵⁾, *Claudia Dusia* din ținutul anticului Istrus⁶⁶⁾, *Aurelius Dalenus ex vico Amlaidina* și *Aurelia Uthis uxor eius*⁶⁷⁾, *Castas Mucapori a vico Clementino* și *Sedida Reti...tis ucissor (eins)*⁶⁸⁾, *Apollonius Dadae* și *Mama Dadae* diu Tomi⁶⁹⁾, *Pia et Daciscus, fratres*, și *Ti. Claudius Mucasius*, tot de acolo⁷⁰⁾, și, fără îndoială, gladiatorul Σκίτοϛ Λαχίϛϛ, care singur spune că e dac⁷¹⁾.

64) CIL. III 6189.

65) CIL. III 7481.

66) Iuser. găsită la Kasapkiöi : CIL. III 14214²⁶⁾.

67) CIL. III 13743 : Urlukiöi, lângă Constanța.

68) CIL. III 7565 : Karamurat.

69) CIL. III 7559.

70) CIL. III 7573 și 14214²⁷⁾.

71) Tocilescu, *Fouilles et recherches*, p. 226 sq.

Firește, unii dintre locuitorii cu nume thrace ai Dobrogei noastre sânt Thraci de alt neam decât cel getic. Astfel chiar în *vicus Ulmetus* vedem așezați *cives Romani et Bessi*⁷²⁾, iar din o diplomă militară dată de împăratul Hadrian în a. 138 *bessului Clagissa*, liberat din *coh. II Mattiacorum*, și găsită lângă Trnovo, deci în ținutul *getic* din S.E. de *Nicopolis*, vedem cum sânt colonizați în Nordul Haemului și Thraci din Sud, și anume, precum e cazul lui Clagissa, aceștia păstrându-și în noile lor locuințe încă multă vreme, măcar în forme latine tradiția lor etnică specială. Iată, de pildă, din citata diplomă a lui Hadrian o colecție de noi cetățeni romani, urmași ai „romanului“ Clagissa: (se

Cf. asupra amfiteatrului din Tomi, Gomperz, în *Arch.-epigr. Mitt.* VIII, p. 9, nr. 23, și Tocilescu, *o. c.*, p. 224 sqq. Nu mai puțin va fi dac și numele vicului de lângă Constanța, *vicus turris Muca...*, în numele căruia intră un cuvânt analog numelor general thrace, dar în special dace, *Mucapor*, *Mucupuis*, *Mucatratis*, etc. (cf. CIL. III p. 2402 și 2634).

⁷²⁾ CIL. III 14214 ²⁶.

dă cetățenia) *ex pedite Clagissae Clagissae fi Bess(o), et Spor f., et Derzizeno f., et Eptacento f(ilio) et Zinae fil(iae) et Eptaperi fil(iae) eius*⁷³⁾. —

În general însă majoritatea indigenilor Moesiei inferioare eră formată, precum am arătat mai sus, din Geți, sau, după denumirea expresă din inscripții, Daci

Cât privește acum pe coloniștii romani, veterani ori simpli civili, originea acestora eră tot așa de variată în Moesia inferioară ca și în oricare altă parte a Imperiului. Alătura de Grecii și Orientalii romanizați⁷⁴⁾, găsim Italieni adevărați, așezați definitiv aici, iar nu aduși numai ca ofițeri, soldați ori funcționari⁷⁵⁾, sau întâlnim Romani de

⁷³⁾ D. CVIII din 28 Febr. 138, CIL. III p. 2328⁶⁹⁾.

⁷⁴⁾ E caracteristică în această privință inscripția din Tomi privitoare la cultul thrac al lui *Hero Dominus*, pusă de colegiul respectiv, prin *mater collegii*, „*materem Romanorum subscriplorum*“ : „Romanii“ sânt de origine din Perinthus, Tius, Nicomedia, Heraclea, Abonuteichos, Mazaca și Tyana, adică mai toți din Asia mică : CIL. III, 7532.

⁷⁵⁾ Câte un italian din Faventia (CIL. III 6203) și

prin alte provincii apusene ale Imperiului ⁷⁶⁾), cari toți, veniți în număr foarte respectabil, contribuie astfel la romanizarea în cel mai scurt timp a indigenilor.

În special în *Tropaeum* avem de observat următoarea alcătuire a populației în timpul celor două veacuri de existență romană, cari singure ne sânt mai de aproape documentate prin inscripții: al II-lea și al III-lea.

Alătura de Daci, despre cari am vorbit, sânt de pus veteranii diferitelor corpuri legionare și auxiliare din Moesia și Dacia. Astfel întâlnim: familia unui *centurio leg. XIII geminae* (în Dacia), cu trei fii, cari ridică repausatului lor tată monumentul funerar ⁷⁷⁾); un veteran *ex decarione cohortis I Lusitanorum* (în Moesia inferioară), cu familia sa, — el

din Planina (în Picenum: *ibid.*, 6202) întâlnim în Trăsmis; un aquileiens apare într'o inscripție găsilă lângă Constanța (CIL. III 7574).

⁷⁶⁾ O romană din Ratiaria în Tomi (CIL. III 6156); un roman din (Lseus în Trăsmis (6201); pentru alții vezi mai jos, la Tropaeum.

⁷⁷⁾ CIL. III 14214 ^a.

însuși fiind originar din Siscia ⁷⁸⁾); familia unui *centurio leg. V Maccdonicae, domo Amasia* ⁷⁹⁾): acest centurion a putut fi chiar cu serviciul activ în Tro-paeum, întru cât, precum vom vedea mai jos, aici au stat un timp și vexil-lații ale legiunii respective (până la M. Aurelius în Troesmis, apoi în Dacia), în garnizoană; un veteran din leg. XI Claudia (în Durostorum) și familia sa ⁸⁰⁾, o altă familie de coloniști veterani, ne-specificată mai de aproape ⁸¹⁾; un vete-ran din flota imperială cu soția sa ⁸²⁾. Foarte numeroase sânt apoi inscrip-țiile care pomenesc persoane pur și simplu cu nume romane, unele cu o situație oficială în oraș, altele numai în calitatea de simpli răposați întru zeei lor. Mult mai rare sânt, în sec. al II-lea și al III-lea, inscripțiile cu

⁷⁸⁾ CIL. III 14214 ⁹⁾.

⁷⁹⁾ CIL. III 14214 ¹⁰⁾.

⁸⁰⁾ CIL. III 13736.

⁸¹⁾ CIL. III 14214 ⁷⁾.

⁸²⁾ CIL. III 12472.

nume de persoane de origină greacă, — precum de pildă aceste nume dintr'o singură familie : Sozusa, Hermogenes, Clirestio, Glyco și Pylades ⁸³⁾); toți însă vorbesc latinește. — Însfârșit nu e de trecut cu vederea garnizoana militară, care constituie și pentru așezarea civilă învecinată, un puternic element cultural în scuz roman.

În privința trupelor cari au stat în Tropaeum, știm sigur despre o vexilație mixtă, că a fost un timp aici. Anume, avem o inscripție, găsită la Kadikiöi, lângă Silistra, și care sună astfel : *Nep(tuno) Aug(usto) sac(rum). vexil(latio) leg(ionis) I Ital(icoe) M(oesicae) et V Moc(edonicae) D(acicae) Tropa[e]i (agens) sub curam Eptidi Modesti (centurionis) leg.V Mac.et Vaieri Clementis (centurionis) leg. I Ital. v. s. I. m.* ⁸⁴⁾). De altă parte s'au găsit pe *via principalis* întrebuințate ca pietre de construcție la o clă-

⁸³⁾ CIL. III 14214 ¹⁵.

⁸⁴⁾ CIL. III 14433.

dire, trei altare, consacrate probabil la divinități diferite, dar pomenind ca deificanți pe aceiași soldați ai celor două legiuni, *I Italica* și *V Macedonica*⁸⁵⁾. Când a stat această vexillație în Tropaeum, cred că putem deduce din inscripția lui Daizus, fiul lui Comozous, care a fost ucis de Costoboci⁸⁶⁾. Se știe dela Pansauias, că năvala Costobocilor în peninsula balcanică a avut loc prin anii 170, iar dintr'o inscripție de la Roma, că între anii 175 și 180 L. Iulius Iulianus are de luptat *per Achaiam et Macedoniam... adversas Castabocas*⁸⁷⁾. Prin urmare, tocmai în vremea teri-

⁸⁵⁾ CIL. III 14214³ și Tocilescu, *Fouilles*, p. 196. Cât privește altarul închinat de *Q. Lucilius Piscinus, centurio legionis I Italiae, Soli invicto, in honorem domus divinae* (CIL. III 12468), el ar putea fi explicat și fără prezența unui detașament din leg. I Italica în Tropaeum. E totuși probabil că altarul stă în legătură cu o garnizare a unei vexillații, pe care Piscinus a comandat-o în orașul lui Traian.

⁸⁶⁾ CIL. III 14214¹² : *D. M. Daizi Comozoi viril an. L. interfectus a Castabocis Iustus et Val(ens) patri b. m. posuerunt.*

⁸⁷⁾ Cf. Tocilescu, *Fouilles*, p. 197.

bilului războiu mareomanic, când Marcus Aurelius aduse până și trupe din Africa împotriva Germanilor, ba înrolă chiar sclavi, Costobocii intrară în imperiu. Legiunea cea mai apropiată cu castrul stativ de Tropaeum, XI Claudia, din Durostorum, eră toată dusă în Pannonia. Leg. V Maced. fusese mutată în Dacia încă dinainte de a. 170. În sfârșit leg. I Italica era de asemenea dusă în războiu cu toți auxiliarii ei⁸⁸⁾. Nu rămânea deci pentru apărarea Moesiei inferioare, cu Tropaeum, decât trimeterea unei vexillații mixte spre a slăbi cât mai puțin legiunile compusă din soldați detașați din două legiuni: I Italica Moesica și V Macedonica Dacica. Pentru un alt timp o atare vexillație în Tropaeum nu numai că e neexplicabilă, dar e deadreptul imposibilă, față de mărturiile numeroase ce avem aici cu privire la legiunea cea mai apropiată de Tropaeum, XI Claudia, care

⁸⁸⁾ Vezi Filow, *o. c.*, p. 76 sq.

apare într'o sumă de inscripții găsite în cetate. Anume, încă din timpul lui Antoninus Pius constatăm prezența unui puternic detașament din leg. XI Cl. în lagărul dela Adamclisi: M. Stabius Colonus din Luca (Italia), *tribunus militum legionis XI Claudiae*, dedică un altar *Iovi optimo maximo, Herculi invicto, Cereri, Libero patri*, pentru sănătatea împăratului Antoninus Pius, a fiului său M. Aurelius Caesar, și a copiilor lor, fiind guvernator al Moesiei T. Vitrasius Pollio⁸⁹⁾, iar un centurion al aceleiași legiuni închină un altar *Deo invicto, pro salute Imp. M. Antonini Veri*⁹⁰⁾, probabil imediat după moartea lui Pius și întronarea lui Marcus, când aici în provincie încă nu se știa, care e numele oficial al noului împărat, deci în a. 161. Aceste două inscripții ne arată, că până la începutul domniei lui Marcus Aure-

⁸⁹⁾ CIL. III 14214¹.

⁹⁰⁾ Tocilescu, *Cătera mon. epigr.*, în *Rev. p. ist. arch. și fil.* IX (1903) și aparte, p. 33, n. 48.

lins, leg. XI Claudia a îngrijit și de paza monumentului triumfal dela Adamclisi. Comunicația cu castrul stativ din Durostorum erà de altfel foarte ușoară și grabnică pe drumul militar, care legà direct Durostorum cu Tropaeum Traiani.

Faptul că în timpul războiului marcomanic găsim în Tropaeum o vexilație mixtă a leg. I Ital. și V Mac., cred că trebuie interpretat în sensul, că la izbucnirea războiului și detașamentul leg. XI, staționar în Tropaeum, fu chemat înapoi și trimes pe câmpul de luptă. - Totuși se pare, că după războiu, Tropaeum primi iar o garnizoană din Durostorum. Căci altfel nu-mi pot explică următoarea inscripție, în care apar simultan magistrați municipali ai orașului și un *signifer* al leg. XI Cl., afară numai dacă nu admitem, că acel *signifer* serviã în Durostorum, iar nu în Tropaeum, ceea ce n'ar fi cu totul imposibil: *Aelio Antonio Firmo duum-*

virali municipii Tropaei patri [et] Aelias Quiritilae sorori, Aciias Antonius Sabinus duumvir municipii supra scripti [et] A]el. Antonius Aeternalis sig[nif]er [l]egionis XI Claudiae bene mercenibus posuerunt⁹¹⁾. În adevăr inscripția aceasta nu poate fi mai veche decât începutul secolului al III-lea, când pentru întâia dată cel puțin întrucât ne ajută inscripțiile găsite până acum vedem documentat Tropaeum ca *municipium* (vezi mai jos). Tot în acest timp e, probabil, de pus și inscripția de pe epistyliul unui sarcofag a unui *[ex excep]tore (?) co(n)s(ularis) leg. XI Cl[ā]u[di]a⁹²⁾*. În orice caz, până la sfârșitul existenței sale nu mai găsim un alt corp de oaste în Tropaeum, afară de cele mai sus pomenite.

*
* * *

Înflorirea generală a vieții romane din Moesia inferioară în secolul al

⁹¹⁾ CIL. III, 14214 ^o.

⁹²⁾ CIL. III, 13736.

II-lea, documentată mai sus în special cu privire la viața rurală, s'a manifestat și în fundația civilă a împăratului Traian, la vicaniile *Traianenses Trapaeenses*. Năvala Costobocilor în a. 170 n'a avut desigur urmări mai grave, afară de pierrea câtorva locuitori, ca Daizus Comozoi, căruia apoi chiar fiii lui, rămăși în viață, îi pun piatra funerară. Așezarea unei vexillații în castrul de lângă *vicus* pe vremea războiului marcomanic și activitatea binefăcătoare a lui Helvius Pertinax în anii 177 și urm. aduseră la așa dezvoltare centrul dacoroman din Tropaeum, încât, pe vremea lui Septimius Severus și a lui Caracalla, supt părinteasca oblăduire a guvernatorului Ovinius Tertullus, pe care l'am întâlnit și mai sus în inscripția privitoare la vicaniile *B[u]ridave[nses] (?)*, și care în general ne apare din inscripțiile Moesiei inferioare ca un restaurator al provinciei, vicaniile Tropaeenses căpătară dreptul de *municipium*.

Primul document, care ne arată pe Tropaccenses în noua situație, e din vremea lui Caracalla (după a. 211, Septimius Severus ne mai fiind pomenit): *I(ovi) o(ptimō) [m(aximō)] et [lun(oni)] reg(inae) [p]ro s[alu]tem [d(omini) n(ostri)] Mar[ci Aur(eli) An]to[nin]i Pii [F(elicis) Aug(usti)] e[st] ma[n(icipi) P.] Ae[l. Fl]oru[s et] M. Ulp. [...]irci[...a]s II v[iri]q(uin)q(uennales) pr[os]a[lut]e co[muni] [...]et...⁹³⁾.*

Dar cu secol. III încep năvălirile barbare în Dacia și Moesia inferioară. Supt Severus Alexander Olbia și Tyras cad în mâinele Goților. În a. 238⁹⁴⁾ Goții și Carpii intră în Dobrogea, dărâmă Istrus și pradă o mare parte a provinciei⁹⁵⁾. Ce-i dreptul și Romanii

⁹³⁾ CIL. III 12465, găsit la Mulceova, aproape de Adamclisi.

⁹⁴⁾ Cf. inscripția din Durostorum: [receptus] ex captivitate barb(arorum) Pio et Procto cos. (a. 238 !) ex voto (CIL. III 12455).

⁹⁵⁾ Vezi izvoarele la Rappaport, *Die Einfälle der Golen*, p. 27 sq.

iau măsuri energice de apărare. Astfel vedem pe Severus Alexander restaurând în a. 234 drumurile militare dela Marcianopolis spre Nord - la Durostorum și Tropaeum prin legatul său Quintus Decius: *pontes derutos et vias conlapsas restituit*⁹⁶⁾; iar guvernatorul Moesiei inferioare, Tullius Menophilus, în a. 238 - 241, supt Gordian III, întărește Marcianopolis, capitala provinciei, încheie pace cu Goții și ține în respect pe Carpi, reorganizând armata romană⁹⁷⁾. Desigur în legătură cu această operă salutară a lui Menophilus e de pus dedicația făcută în a. 240, pentru sănătatea lui Gordianus, de cetățenii recunoscători ai municipiului Tropaeum, prin magistrații lor: *duumviri și aediles*⁹⁸⁾.

⁹⁶⁾ CIL. III 12519: pe drumul Marcianopolis - Abritus Tropaeum, găsit la Sui de Abrittus; 13758, găsit la Asargic, la Nord de Marcianopolis pe drumul spre Durostorum.

⁹⁷⁾ Cf. Rappaport, p. 29 sqq.

⁹⁸⁾ CIL. III 14214².

Anii 248 și următorii văd însă iarăși pe Goți și Carpi⁹⁹⁾ în Moesia inferioară. Marcianopolis scapă de soarta Istropolei numai mulțămită întăriturilor ce-i făcuse Menophilus cu zece ani înainte¹⁰⁰⁾. Dar provincia și ținutul rural e pustiit. Care e soarta municipiului Tropaeum în toate aceste turburări, nu știm. Inscricții găsim în cetatea actuală și din a doua jumătate a secolului al III-lea¹⁰¹⁾, dar fără vreo însemnătate mai deosebită.

⁹⁹⁾ Cf. în special asupra acestora din urmă, pe deo- parte inscripția pomenind luptele de supt Caracalla, găsită în Gigen (*Oescus*), CIL. III 14416, și de alta cea mai dinainte citată, din Durostorum (12456), și cf. *vila Aureliani* 30,4.

¹⁰⁰⁾ Rappaport, p. 35, și, pentru cele urm., *passim*.

¹⁰¹⁾ Astfel CIL. III 14437 ad n. 12462 : un *duumvir iure dicundo* închină un altar *Deo sancto Apollini*; 12473 : două pietre funerare ale unei familii din Tropaeum, cu mențiunea demnității de *duumviralis (bis)* și *duumvir (ilerum)*, ocupată de resp. părinți de familie; 7484+12461 : „litteris malis tertii saeculi exe- untis“ : *ordo spl[endi]dissima (!) mun[ic]ipii) Trop(aei) per... d[uum]mveros a[e]dile[s]... qu(a)estores.. [po]s(uerunt)*; lipsa magistraților supremi municipali, din această inscripție a făcut chiar, pe Mommsen să bănuiască cum că Tropaeum n'ar fi fost un adevărat *municipium*, cu *res publica*, — lucru, care nu se ade-

Că orașul a fost întărit cu ziduri de piatră în secolul al III-lea, potrivit obiceiului din ce în ce mai răspândit din cauza năvălirilor barbare, cari acum iau o formă cu totul primejdioasă, e probabil, dar trăinicia întăriturilor ridicate numai cu puterile modeste ale municipiului, n'a putut fi excepțională. Destul că spre sfârșitul secolului al III-lea, orașul e total distrus de Goți și locuitorii se împrăștie prin cetățile și lagărele de pîmprejur.

În adevăr, examinând ruinele actuale ale cetății, găsim întrebuintate ca material de zidărie, pietre cu inscripții, sarcofage, fragmente arhitectonice și

vecește prin celelalte inscripții, căci găsim și un *duumvir iure dicundo*; în orice caz, limba populară a inscripției arată o anume decadentă foarte semnificativă a cullurei romane în Tropaeum; cât privește lipsa magistraților superiori, Bormann a propus o explicație mult mai plausibilă ca a lui Mommsen: anume oficiul judecătoresc al orașului va fi fost exercitat chiar de comandantul garnizoanei din Tropaeum, ca d. p. în Ravenna (*Arch.-epigr. Mitt.* XVII, p. 112); 14214⁴: un *decurio municipii*; 12466: un *duumvir* (?); 14214¹⁰: un cetățean din Tropaeum, *qui nutus fuit Axiop(oti)*.

alte resturi ale unei civilizații anterioare destul de înfloritoare, chiar la baza zidurilor înconjurătoare și, până la un nivel foarte jos, în general, la toate clădirile cetății. De ajuns să pomenesc de pildă sarcofagele întrebuințate ca elemente componente ale unui conduct de apă tocmai jos de tot, sub zidurile enorme ale clădirii suplimentare a cetății, în colțul despre S.E., în josul porții de Sud. Toate știrile istorice, pe cari le-am cules în expunerea de mai sus din inscripții, se datoresc pietrelor din secolul al II-lea și al III-lea, păstrate până azi ca *materiale de construcție* în zidurile de apărare și în clădirile cetății târzii, care singură, din secolul al IV-lea înainte, ne stă azi în față pe insula de ruine de lângă satul Adamclisi.

II.

Un centru cultural prea însemnat nu fusese Tropaeum Traiani niciodată. Dar starea înfloritoare a întregii provincii se răsfrângea și asupra împrejurărilor de aici: monumente frumoase, ori măcar îngrijit lucrate, împodobiau în secolul al II-lea și în prima jumătate a secolului al III-lea piețele, străzile ori incintele sacre ale castrului și ale orașului civil vecin ¹⁰²⁾. Năvălirile barbare ale secolului al III-lea aduseră însă o repede decădere în cultura acestui centru ro-

¹⁰²⁾ Vezi la Muzeul Național de Antichități, galeria sculpturilor antice, baza statuei ridicate de *Traianenses Tropaeenses* în a. 115/6 împăratului lor. Apoi, chiar la cetate, la Adamclisi, o mulțime de monumente votive și funerare, frumos sculptate și scrise, alcătuind pavajul străzii, ori alte elemente constructive ale cetății târzii, grămădite în special spre poarta de Vest și de Sud. Tot la poarta de V., în zid, la baza placajului din interior, se vede încă *in situ* un fragment arhitectonic cu îngrijire profilat, luat dela vre-un templu ori altă clădire monumentală, părăsită și dărâmată, și întrebuințat de oamenii lui Constantin-cel-Mare și Licinius ca material de construcție la noua cetate.

man. Oraşul săraci, locuitorii se sălbătăciră, limba latină începù a fi uitată. Un monument caracteristic pentru aceste timpuri triste — sfârşitul secolului al III-lea — e mai sus citata ¹⁰³⁾ piatră comemorativă pusă de *ordo spl[endi]dis-sima (l) mun[ic]ipii]. Trop(aei) per... d[uum]veros (l) a[e]dil[is]... qu(a)estores* ¹⁰⁴⁾, adică de senatul oraşului, prin magistraţii acestuia. Lăsând la o parte formele decadente latine, *splendidissima ordo*, după greceşte: ἡ λαμπροτάτη (s. κρατίστη) βουλῆ, — şi *duumveri*, şi considerând numai înfăţişarea externă a monumentului (v. fig. I, p. 51), — aşà de barbară încât nu ne vine a crede ochilor, că a fost pus de înseşi autorităţile supreme ale unui municipiu roman, — şi încă putem înţelege, mai clar decât prin orice altă demonstrare logică, starea în adevăr precară, în care ajunsese fundaţia împăratului Traian.

¹⁰³⁾ Cf. mai sus, n. 101.

¹⁰⁴⁾ CIL. III 7484 cu 12461.

Ca în toată Moesia inferioară, paralel

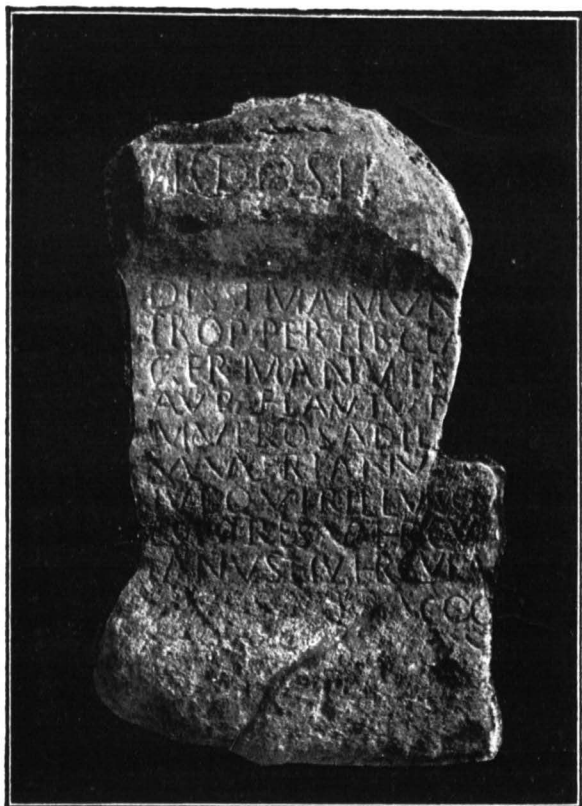


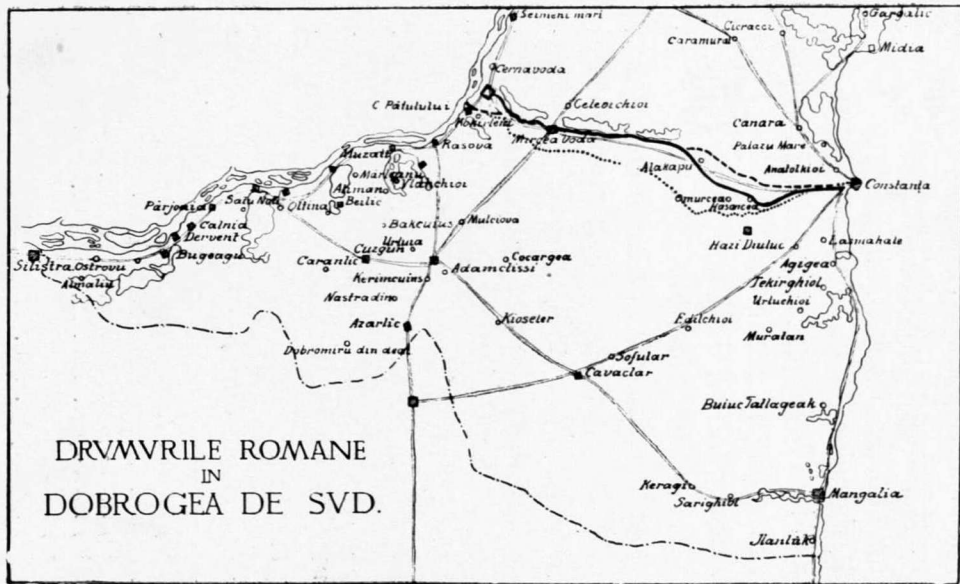
Fig. 1.

cu decadența Romanismului, în urma

năvălirilor, merge răspândirea din ce în ce mai intensivă a elementelor grecești în centrul și NE provinciei. Până departe în interior pătrunde acum dela Mare, spre Tropaeum, cu împrejurimile sale, cultura și limba greacă. Pe cele trei drumuri (v. harta, p. 53)¹⁰⁵), cari leagă cetatea noastră cu Marea: dela Marcianopolis resp. Odessus, prin Abrittus și cetatea dela Azarlâc (la S de Adamclisi), - dela Callatis (Mangalia) și Tomi (Constanța), prin cetatea antică dela Cavaclar, - și dela Tomi, pe drumul central „seythic“ spre Axiopolis (Cernavoda), vin reprezentanții culturei grecești, să înlocuiască energiile romane, slăbite din lipsa contactului cu un sprijin mai puternic, specific roman, la Dunăre, sau total risipite de invaziile barbare.

La Urluia, spre NV de Adamclisi, s'a

¹⁰⁵) Pentru o descriere geografică mai amănunțită a Dobrogei în vremea romană, vezi harta ce am dat ca anexă la studiul meu despre *Ulmetum*, în *Analele Academiei Române*, ser. II, voi. XXXIV (mem. secf. isl.).



găsit o inscripție votivă greacă, pomenind un μαγίστρος, probabil *magister viei*¹⁰⁶), cu numele indescifrabil, poate thrac; la Kerimcuiusu, spre V de Adamclisi, o altă inscripție greacă, pomenind atributul zeilor păgâni târzii, CΩTHP¹⁰⁷); lângă Azarlâc, spre SV de Adamclisi, pe drumul spre Abrittus, cam pe unde seîntindea pe vremuri acel *territorium civitatis Ausdec...*, mai sus explicat, o inscripție funerară greacă¹⁰⁸); la Beșouî, spre SE de Adamclisi, o inscripție dedicatorie pentru împăratul Septimius Severus și ai săi (din a. 201), în latinește și grecește¹⁰⁹); mai departe, la Sofular, tot spre SE de Adamclisi, pe drumul spre Tomi, un monument votiv cu o interesantă inscripție greacă închinată Πλούτων[ι] καὶ Ἀγμυτῶν καὶ θεῶν Κόρη¹¹⁰). Și mai departe, spre

¹⁰⁶) Cagnat, *Inscriptiones Graecae ad res Romanas pert.* I, nr. 596 comp. cu nr. 599.

¹⁰⁷) *Arch.-epigr. Mitt.* XVII, 113, 60.

¹⁰⁸) *Arch.-epigr. Mitt.* XVII, 98, 37.

¹⁰⁹) CIL. III 7540.

¹¹⁰) *Arch.-epigr. Mitt.* VIII, 8, 21.

E și NE, inscripțiile grecești sânt, firește, încă și mai frecvente, chiar în teritoriile rurale, întrucât ne apropiem de cele trei mari centre grecești din Scythia minor: Callatis, Tomi și Histria¹¹¹⁾.

În cetatea Tropaeum nu se putea deci să nu constatăm elementul grecesc, sta-tornicit măcar în timpurile mai târzii, de cari am vorbit mai sus. Și în adevăr: ultima inscripție cunoscută până acum din prima epocă a cetății, datată destul de precis, d'inainte de restaurarea întreprinsă de către Constantin și Licinius, e un altar votiv închinat prin anii 293—304 lui *Iupiter Olbiopolitanus* de un grec (romanizat) Nevius Palmas Theotimia-

¹¹¹⁾ Avem inscripții grecești în ținutul rural al Dobrogei sud-estice, din următoarele localități: Hasi-duluk (*Arch.-epigr. Mitt.* VI 29), Alakapı (VIII 22, XIX 93), Omurcea (Dos. Muz. Naț. 1885, p. 68), Hasancea (*Arch.-epigr. Mitt.* XI 62, XVII 97), Anadolkiöi (VIII 8, XI 65, XIX 223), Agigca (VIII 24), Laz Mahale (XVII 93 sqq.), Palazu (VIII 9, XI 63, XVII 93), Buiuk Tatlaşeac (XI 65), Tekirghiol (VIII 18), Tuzla-Muratan (XIV 37), Karacikiulakkioi (XIV 35).

nus ¹¹²⁾, fără îndoială *negustor din Olbia, aflător în afaceri prin ținuturile noastre*; dovada cea mai bună despre temeinicia acestei presupunerii o căpătăm din alte inscripții dobrogene, cari ne arată legăturile comerciale ale acestei provincii romane cu Olbia ¹¹³⁾: în Tomi întâlnim pe un Ὀλβιοπολεΐτης, numit Ποντικὸς Νεφικίου ¹¹⁴⁾, cu familia, și pe un Τυρανὸς ἀνὴρ, care deși din Tyras și cultivând în special prietenia patriei sale cu Tomi, a contribuit totuși simultan la strângerea legăturilor comerciale și maritime între Tomi și Olbia ¹¹⁵⁾.

Inscripția negustorului olbian Theotimianus e foarte însemnată și din alt

¹¹²⁾ CIL. III 12464.

¹¹³⁾ Cât privește Tyras și celelalte orașe grecești din Nordul și Sulul Mării Negre, documentate și ele prin inscripții (cf. *Arch.-epigr. Mitt., passim*), acestea decandată nu intră în însăși tema noastră, spre a insista mai mult asupra lor.

¹¹⁴⁾ *Arch.-epigr. Mitt.* VIII 18, 50.

¹¹⁵⁾ *Arch.-epigr. Mitt.* XI 41, 55 și XII 127 sqq. Pentru alte inscripții grecești din Tropaeum, vezi mai jos în text.

punct de vedere. Ea ne arată că, de bine de rău, orașul Tropaeum exista încă și pe vremea lui Dioclețian ¹¹⁶⁾. Nici vorbă, năvălirile Goților devenite din ce în ce mai violente dela jumătatea sec. III înainte, câteodată suprimaseră chiar total viața acestui centru, prădat, ars și cu populația decimată de invadatori. Dar, după trecerea barbarilor oamenii se strângeau iar pe la căminurile lor și, mai necăjiți, mai strâmtorați, ca înainte, duceau totuși mai departe povara vieții

¹¹⁶⁾ La ce s'a gândit Bormann, când a scris în *Arch.-epigr. Mitt.* XVII, p. 108: „dass unter den beim Neubau verwendeten Steinen eine Inschrift ans der Zeit 293 - 304 sich befindet, ist kein genügender Beweis dafür, dass in dieser Zeit die Stadt noch bestand“, n'am putut nici odată înțelege. Doară Theotimianus nu eră să-și pue monumentul voliv în pustietate! Fi-rește, orașul eră sărăcit, și decăzut din starea de stră-lucire avută prin anii 200, dar părăsit nu putea fi, din bunul motiv că tocmai Dioclețian restabilise în mare parte siguranța *limes*-ului, clădind noi cetăți și reparând marile drumuri imperiale din Dobrogea (cf. CIL.III, p. 997 : fortificațiile dela *Transmarisca* - Turtucaia, - nr. 7603 și 7609 stâlpi miliari la Hârșova, - 7610 la Măcin, 7614 la Gargalâk, și v. și scrierea mea *Salsovia*, București, 1906, p. 17 sqq.).

lor oropsite. - - Restaurările întreprinse de împărații sec. III- VI la Dunărea de jos *nu sânt recolonizări cu element roman*, pe care nici n'ar fi avut de unde-l mai aduce, *ci zidiri și restaurări de cetăți și castele, între fortificațiile cărora locuitorii, continuu dăinuitori în ținutul acesta, să se poată adăposti mai sigur*¹¹⁷).

În anul 316 „după ce neamurile barbare fuseseră pretutindeni biruite, spre a întări paza graniței, fu zidită din temelii și cetatea Tropeenilor“ de împărații Constantin și Licinius, prefecti ai pretoriului și împlinitori ai înaltei porunci fiind senatorul Petronius Annianus și cavalerul Iulius Iulianus¹¹⁸). Așa

¹¹⁷) În adevăr, chiar Histria, despre care ni se spune doară apriat într'un izvor, că a fost *distrusă* de Goți la a. 238 (v. *Max. et Bulb.* 16,3), se constată totuși ca centru de cultură ce-i dreptul mult decăzut - și în anii următori (cf. Pick, *Müuzen von Dacien und Mösien*, p. 147).

¹¹⁸) CIL. III 13734: *Romanae securitatis libertatisque* [*v*] *iudicibus d(ominis) n(ostris) Fl(avio) Val(erio) Constantino [et Liciniano Licinio] P(is) Fe-*



Fig. 2
www.elméc.ro

sună inscripția comemorativă, care fusese fixată la intrarea de Răsărit, deasupra arcadei porții, împreună cu un *tropaeum* simbolic, înalt de c. 2.65 m. imitând marele trofeu de deasupra monumentului lui Traian, închinat lui Mars Ultor, — și servind astfel ca „arme“ ale orașului.

De fapt, cetatea n'a putut fi ridicată într'un singur an. Numai înconjurul ei de zid măsoară ca la 1200 m. Dar încă multe turnuri de poartă, de colțuri și de cortine; și apoi dimensiunile formidabile ale însuși complexului de fortificații: grosimea de 2.60 -- 3.70 m.¹¹⁹⁾ a

licibus aeternis Aug(ustis), quorum virtute et providentia edomitis ubique barbararum gentium populis ad confirmandam limitis tutelam etiam Tropeensium civitas auspicato a fundamentis feliciter opere constructa est. Petr(onius) Anuianus v(ir) c(esarissimus) et Iul(ius) Iulianus v(ir) em(iuentissimus), praef(ecti) prael(orio) numini e[so]rum semper dicatissimi. Cf. și comentariul lui Mommsen, care fixează data admisă și de noi. — V. inscripția în fig. 2, p. 59.

¹¹⁹⁾ 3.70 m. la bază: vezi secțiunea prin zidul cetății, la turnul de colț dela NV, în fig. 3, p. 61.

zidurilor, construcția șanțului și valului extern, etc. Toate aceste opere au ce-

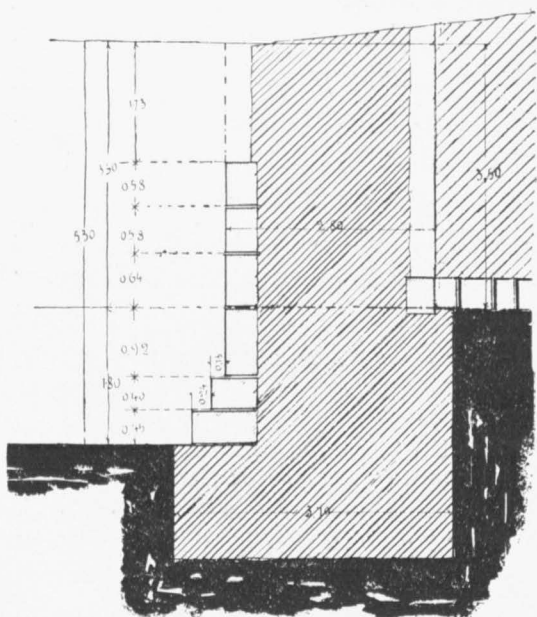


Fig. 3. Secțiune prin zidul cetății (archit. Fakler).

rut cel puțin trei patru ani de lucru și un număr de câteva mii de brațe: civili și militari la un loc.

În adevăr zidul cetății este placat cu

pietre bine ecuarisate atât pe frontul exterior cât și pe cel interior. Dacă betonul, care formează nucleul zidului a putut fi mai ușor și mai repede pregătit și turnat ¹²⁰⁾, apoi placajul a cerut dimpotrivă o muncă titanică pentru acoperirea într'un timp relativ scurt a unei suprafețe așa de mari ¹²¹⁾.

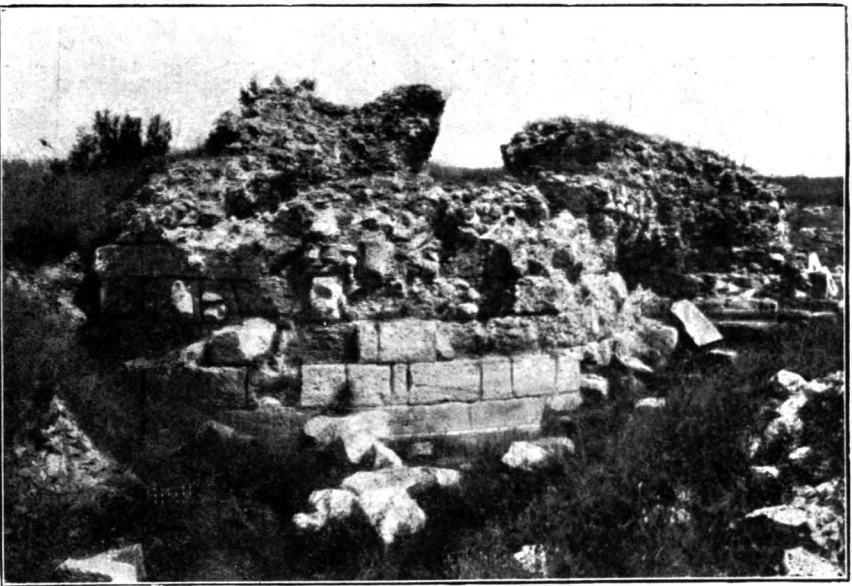
Să examinăm acum mai în amănunte elementele componente ale fortificațiilor cetății ridicate de Licinius ¹²²⁾ în anii 313 - 316 *pe* ruinele castrului și *lângă*

¹²⁰⁾ Ei a fost turnat strat de strat, ca umplutură a spațiului format de rândurile de placaj ce se ridicau treptat, în sus, rând după rând: vezi în „fig. 4, p. 63, acest proces tehnic, devenit foarte clar prin dezagregarea treptată a placajului și a nucleului zidului la turnurile porții de Vest.

¹²¹⁾ La cei 1200 m. în linie dreaptă, pe frontul extern trebuie adăogați alți c. 1200 pe frontul intern + placajul intern și extern a c. 30 de turnuri, cu adâncime medie de c. 12 m. și diametru mediu de c. 10 m.

¹²²⁾ Dobrogea ținea de imperiul lui Licinius. Pomenirea lui Constantin în inscripția comemorativă e numai o formă protocolară, cerută de principiul unității ideale a imperiului roman (v. *Salsovia*, p. 29 sq.).

vicul (mai târziu devenit municipiul)



constituit la Adamclisi de Traian.

Fig. 4. Turnul din stânga al porții de Vest (fot. ing. St. Petrescu).
www.cimec.ro

Ridicătura de teren de înfățișarea unei insule oblonge care formează în fundul văii Urluia, la NV de satul Adamclisi, o cetate naturală de c. 10 ha. întindere, bine apărată și de atacurile ome-nești - prin vale - și de asprimea vânturilor de iarnă - prin dealurile înconjurătoare -- fu aproape în întregime fortificată de Licinius. Traseul zidului fu, ca de obicei la cetățile târzii romane ¹²⁹⁾, hotărît de configurația solului, așa încât forma cetății ieși cu totul neregulată, ca un poligon cu foarte multe laturi, de înscris, numai cu mare aproximație, într'un trapez (fig. 5, p. 65).

Din zidul de înconjur al cetății s'a liberat până acum numai c. $\frac{1}{5}$, pe latura de V, începând de la poarta de V și sfârșind la colțul NV al cetății, — iar din celelalte laturi numai poarta de E și de

¹²⁹⁾ Cf. A. v. Cohausen, *Die Befestigungsweisen der Vorzeit und des Mittelalters*, Wiesbaden 1898, pl. 15 și 16: în special Dax (n. 148 a), Auxerre (n. 147), Zürich (152), etc., și pag. 122 sqq.

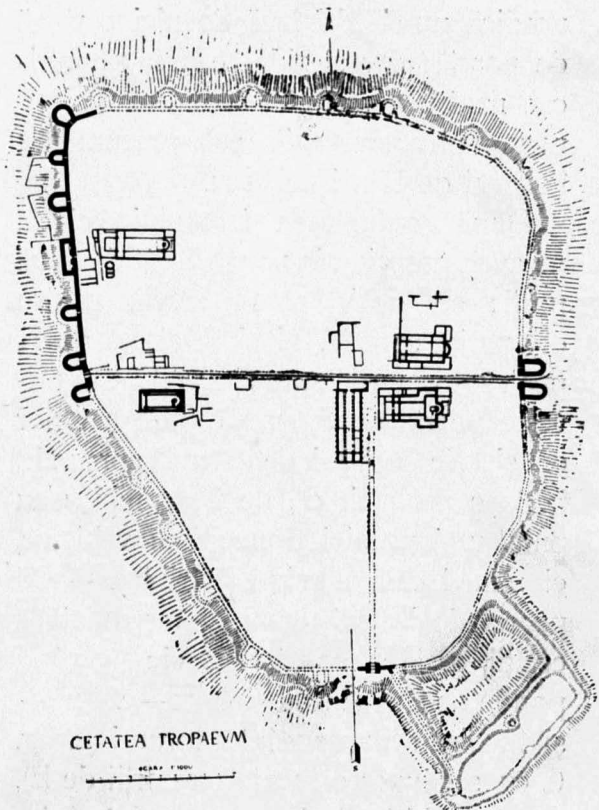


Fig. 5. Planul cetății Tropaeum (archit. H. Jacobi, S. Theiss și Sp. Cegăneanu).

S, și și acestea încă nu deplin. Pe latura

nordică nu s'a dat încă de nici o urmă de poartă; dar și zidul e prea rău stricat, pentru a se putea stabili ceva sigur numai prin sondagii, așa precum s'a încercat de răp. Tocilescu.

După configurația terenului cetatea nu avea, propriu zis, nevoie decât de două porți: cea de V care-i serviă pentru drumurile spre V, N și S, și cea de E, pentru drumurile spre E și NE. Cât privește poarta de S, panta către exterior eră și este încă așa de abruptă spre vale, încât e probabil că, de fapt, nici n'au putut urcă pe aici drumeții cu vehicule, ci numai călăreții și pedestrii ¹²⁴⁾. - Că poarta de V eră cea mai însemnată a cetății, arată și construcția ei: pe când porțile de S și E sânt strâmte -- c. 4 m. -- și închise deaproape între turnuri (v. fig. 6, cu secțiunea orizontală a porții de E), poarta de V (v. fig. 7) are o lărgime, între

¹²⁴⁾ De altfel însăși pragul porții se ridică spre interior în trepte, ceea ce exclude utilizarea acestei intrări pentru vehicule.

turnuri, de 10,40 m. și o deschidere, la
canaturi, de 4,40 m. — Dar mai mult

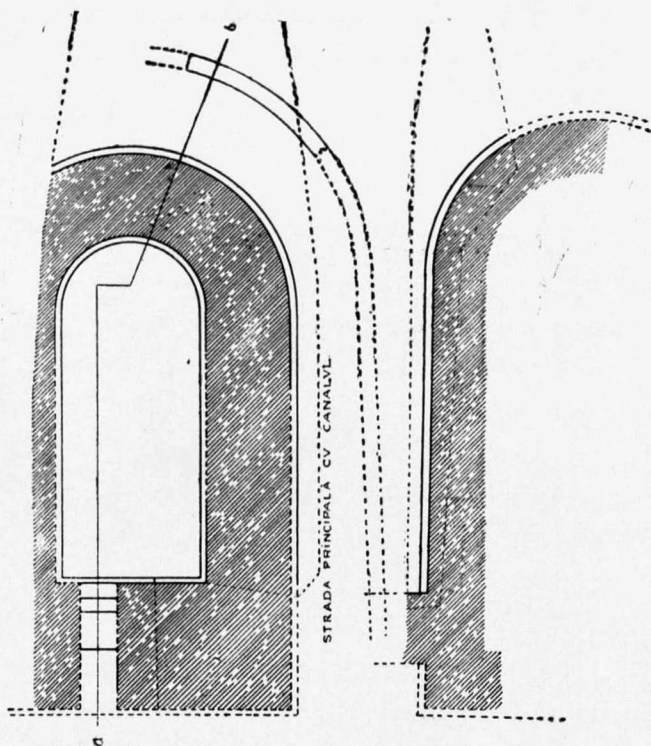


Fig. 6. Poarta de Est (archit. H. Brötz).

decât atâta: pe când la poarta de E in-
trarea în cetate se făcea direct pe pă-

mânt, șanțul de apărare fiind întrerupt înaintea porții, spre a lăsa un pod natural, la poarta de S și la cea de V intrarea în cetate se făcea pe poduri suspendate, *pont-levis*, după cum arată clar construcția pragurilor porții, foarte

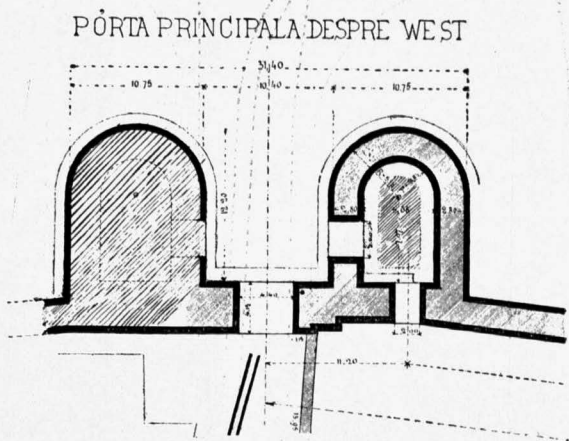


Fig. 7 (archit. Fakler).

înalte, și prelucrate ca rămânând pe o mare adâncime în aer liber, — iar la poarta de V însuși canalul străzii principale e scos din cetate pe supt pragul porții, la o adâncime de c. 1.20 m. (Cf. și fig. 6 și 7 cu 8 și 9).

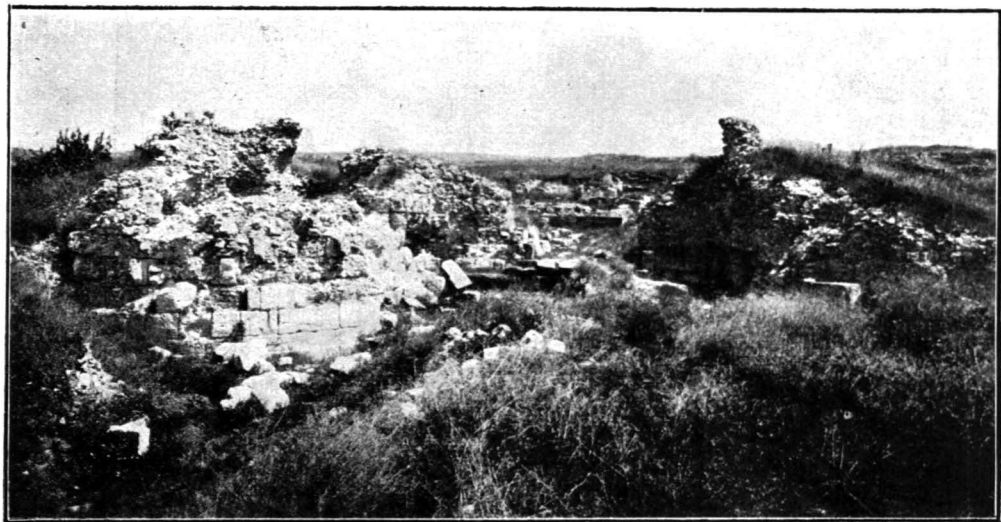
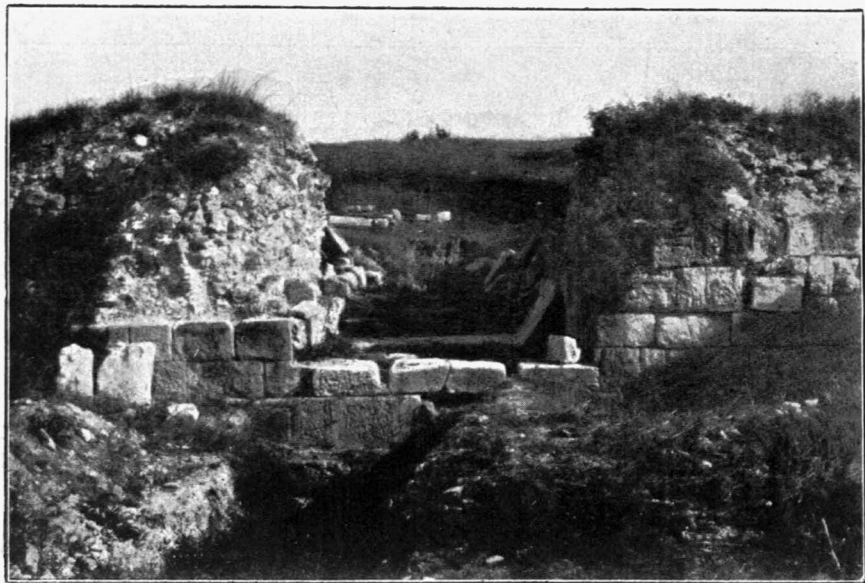


Fig. 8. Poarta de Vest (fot. ing. St. Petrescu).



Sistemul general de construcție, a zi-

Fig. 9. Poarta de Sud (fot. ing. St. Petrescu).

durilor, porților și turnurilor, este caracteristic pentru epoca lui Constantin și îl întâlnim, aproape identic, chiar în dimensiunile deși nu și în formele—diferitelor elemente ale fortificației, la cetatea ridicată cam în aceeași vreme, de Constantin, la Deutz, în fața Coloniei, pe malul drept al Rinului, ca un cap al podului, care legă în acest timp cele două maluri ¹²⁵).

Ca și la Deutz ¹²⁶) turnurile sânt foarte numeroase și apropiate, iar grosimea zidurilor impunătoare, ca în general la cetățile romano-byzantine ¹²⁷): dela 2.60

¹²⁵) Cf. Cohausen, *o. c.*, p. 119 sq.

¹²⁶) La fiecare 21 m. de curtină, un turn. Diametrul exterior al turnurilor, 13.75 m., cel interior 5 m. Grosimea zidurilor 3.70 m. la soclu și 3.50 m. sus. Dimensiunile turnurilor de poartă: 13.50 m. adâncime, -- 10.50 m. diametru. Lărgimea porții 8.50 m., adâncimea 8 m. Castelul din Deutz avea numai două porți. Pentru alte amănunte, v. Cohausen, *l. l.*, care citează asupra castelului Deutz monografia lui K. Bone, *Das römische Kastell Deutz*, Köln 1880.

¹²⁷) Grosimea de 2.60 m., obicinuită, dar nu exclusiv, și la Adamclisi, este în general dată atât turnurilor cât și curtinelor, de constructorii cetății *Ulmelum*, pe vremea lui Iustinian (v. scrierea mea asupra acestei cetăți).

m. pe cortine și turnurile scmi-rotunde până la 3 m. (la turnul de provizii: v. mai jos) și 3 m., 3.58 m. și chiar 4.15 m., la intrarea în turnuri ori pe porți.

Forma turnurilor este în genere cea oblongă-semirotundă, atât pe cortine, cât și la porți, cu deosebirea că turnurile de porți au o formă încă și mai lunguiață. La turnurile de colțuri avem forma de potcoavă, bine cunoscută dela cetățile târzii romane și prime byzantine, precum la noi în Dobrogea avem pe cele dela Troesmis și Ulmetum¹²⁹⁾, restaurate, resp. din nou clădite, de Iustinian. Pentru jumătatea nordică a laturei de V a cetății Tropaeum mai avem și forma dreptunghiulară, aplicată pe lat la zidul cetății, așa cum întâlnim astfel

¹²⁹⁾ Vezi ilustrațiile din citatul meu studiu despre cetatea *Ulmetum*: atât pentru Troesmis (al cărei plan se mai găsește și la Tocilescu, *Rev. p. ist. arch. și fil.* 1, 1, p. 104 sqq., după Baudry în *Revue archéologique* VII, 1868, pl. IX și X — de unde și la Durin, *Kaukunst der Römer*, ed. 2, p. 433), cât și pentru Ulmetum (acum întâi săpat de mine).

de turnuri, cu rol de *castrum* sau *castellam civitatis* ¹²⁹⁾ (grec. $\tau\tau\omicron\upsilon\tau\omicron\upsilon\acute{\alpha}$) ¹³⁰⁾, iarăși atât la Troesmis, cât și la Ulmetum ¹³¹⁾, dar cum turnul dela Tropaeum în nici un caz n'a putut fi, deoarece e prea strâmt pentru acest scop (de retragere a garnizoanei în cazul de supremă primedie) ¹³²⁾.

Să cercetăm acum mai de aproape partea deplin liberată din zidul înconjurător al cetății, pe laturea de V.

Pe un front de apărare de 172.80 m. (măsurat dela mijlocul pragului porții de V direct la laturea N), avem în total șase turnuri (dintre cari patru chiar pe laturea

¹²⁹⁾ Cf. A. Leger, *Les travaux publics aux temps des Romains*, p. 539.

¹³⁰⁾ Cf. Procopius, *de aedif.* II, 1 sqq.

¹³¹⁾ Cf. nota 128.

¹³²⁾ În adevăr turnul analog dela Ulmetum nu e mai marc, dar cetatea aceasta fiind de patru ori mai mică decât Tropaeum, și *castellum civitatis* dela Tropaeum ar trebui să fie cam tot de patru ori mai mare, iar nu egal cu cel dela Ulmetum, ca un simplu turn de curtină, cu rol cel mult de turn de provizii (vezi mai jos), cum de fapt avem unul și la Ulmetum.

de V, unul de poartă și unul de colț). Această extraordinară îndesire a turnurilor, care creează cortine (cinci de toate) de câte numai 15 — 20 m. lungime, înseamnă, ca și la Deutz (cortine de 21 m.), o întărire *în vederea defensivei*, dusă până la ultimele consecințe; caracterul byzantin, de fortificare numai în vederea rezistenței pasive, apare astfel la cetățile din Dobrogea cât se poate de pregnant, chiar din primele decenii ale secolului al IV-lea, în planul cetății noastre, clădite de Licinius, întocmai ca și la cetatea colegului său Constantin, dela Deutz pe Rin.

Poarta însăși, flancată de două turnuri oblonge-semirotunde, de dimensiuni egale, e apărată la intrare prin șanț, — peste care a funcționat un *pont-levis*; sistemul de închidere a porții pare a fi fost cel al canaturilor, nu cel al culisei, — căci în ușorii porții nu s'au găsit decât urmele gropilor amenajate în placajul de piatră, pentru capetele manelei,

care țineă orizontal pe dinăuntru bine închise aripele porții ¹³³⁾, iar nu șghiabul caracteristic pentru porțile cu *cataracta*, așa cum avem la Ulmetum poarta de SV ¹³⁴⁾. De asemenea se pot distinge atât la poarta de V, cât și la cea de E, deoparte urmele arcuite lăsate în pavimentul de piatră al intrării de canaturile date de pereți la deschiderea porții, — iar de alta, la mijloc, urmele în prag ale ivărului care fixă bine la închidere jos și sus, canaturile încuiate.

Turnurile porții de V (f. 7, p. 68) au pe o adâncime de 12.20 m. un diametru de 11 m. fiind astfel de o formă pronunțat oblongă; grosimea zidurilor lor e de 2.80 m.; intrarea din cetate în turn, lată de 2 m. Spațiul liber din turn e destul de respectabil: el are o adâncime de 9.40 m. la un diametru de 5.60 m., — ceea ce

¹³³⁾ Acelaș sistem e deopotrivă întrebuințat și la poarta de E, unde se văd în ușorii porții aceleași adâncituri în placajul zidului.

¹³⁴⁾ Pentru alte porți romane cu *cataracta* (Fallgatter, coulisse), cf. citatul studiu despre Ulmetum.

dă o suprafață de e. 45 m. p. numai pe un singur etaj al turnului (și știm că ele aveau cel puțin două etaje, afară de încăperea dela nivelul stradei), deci loc de adăpost pentru un număr destul de mare de apărători.

Curtina ce urmează dela turnul de poartă spre N, are o lungime de c. 21 m. și o grosime a zidului de 2.60 m. Pe flancul drept (din p. d. v. al apărătorilor - privind spre exteriorul cetății) ea eră apărată de un turn semirotund de formă simțitor mai turtită ca cea a turnurilor de poartă: pe o adâncime de 12.06 m., el are un diametru de 11,70 m. Pe frontul de apărare zidurile sale au grosimea de 2,60 m., cum e în general și grosimea zidului curtinelor noastre. Dimpotrivă spre interiorul cetății grosimea zidului acestui turn e de 3.58 m., lățimea porții lui spre cetate fiind numai de 1.55 m.

A doua curtină spre N are un front de c. 20.50 m. și grosimea obicinuită de

2.60 m. Între această curtină și a treia, lungă de 19 m., se întinde pe un front de 24.85 m. un mare turn dreptunghiular (fig. 10), excepțional fortificat atât spre

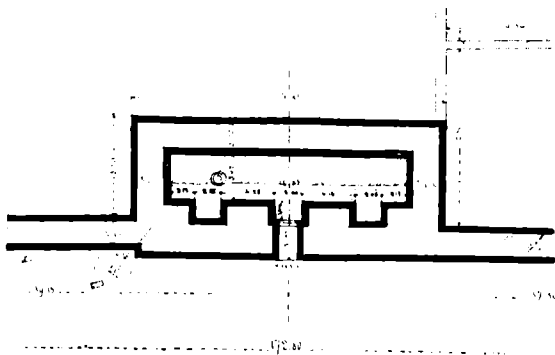


Fig. 10. „Turnul de provizii“ (archit. Fakler).

exterior, cât și spre cetate: grosimea zidurilor sale pe laturile de apărare e de 3 m., iar pe latura dinspre cetate de 4.40 m.! În adâncimea laturei dinspre cetate sânt amenajate trei nișe dreptunghiulare: una la mijloc, de 2 m., și două la dreapta și la stânga de câte c. 2.10 m. lățime; profunzimea e la toate trele de 1.40 m.; nișa din mijloc se prelun-

gește însă spre interiorul cetății prin chiar intrarea turnului, de 1.43 m. lățime, iar celelalte două au servit, poate, ca niște case de scări (de lemn) spre etajele superioare.

Spațiul liber din interiorul acestui turn e de c. 74 m. p. (socotind și cele trei nișe, dar fără gangul porții), așa încât el a putut servi destul de bine ca loc de adăpost cel puțin al unei decurii de soldați, numai pe un singur etaj. În timp de pace însă e mai probabil ca turnul acesta să fi servit ca magazie de provizii, așa precum îl găsim în ultima epocă a cetății (sfârșitul sec. VI), de când ne-au rămas aici marile chiupuri de păstrat lichide și o mulțime de resturi de cereale arse (meiu, ovăz, etc.)¹³⁵).

Mai spre Nord de a treia curtină urmează (v. fig. 11) un turn oblong-se-

¹³⁵) Aceeași întrebuințare ca turn de provizii a avut de pildă și turnul patrulater de pe latura SV a cetății Ulmetum.

mirotund adânc de 12.55 m. și lat de

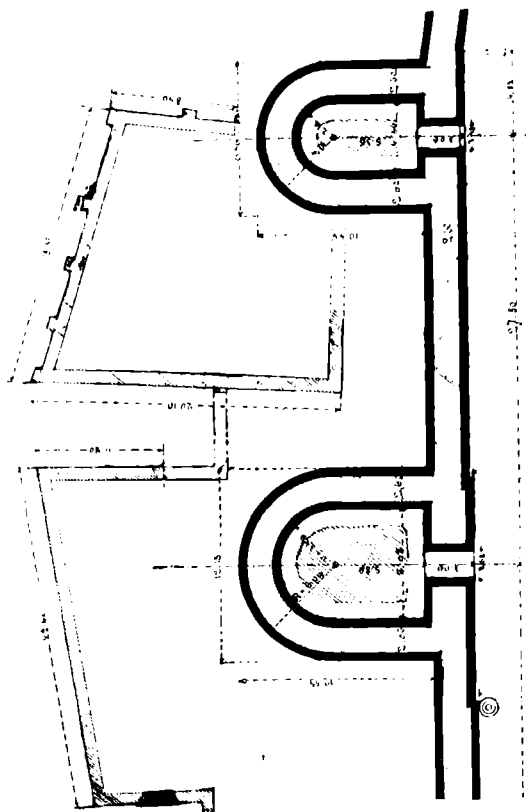


Fig. 11. Turnuri pe latura de Vest (archit. Fakler).

12.18 m. : e cel mai mare dintre toate turnurile similare pe această latură a ce-

tății. Grosimea zidului său e de 2.60 m. pe frontul de apărare și de 3 m. spre cetate; intrarea din cetate e largă de 1.68 m.

Curtina următoare (fig. 11) are o lungime de 16.50 m., iar turnul următor—cel mai mic pe această lature—e adânc de 10.44 m. și lat de 9.56 m. Grosimile zidului sânt aceleași ca la turnul precedent; lățimea porții sale e însă numai de 1.48 m.

Ultima curtină pe laturea de V a cetății, înspre laturea nordică, are un front de numai 15.50 m. Turnul de colț, ce o flanchează pe dreapta, are forma caracteristică de potcoavă, alcătuită dintr'un semicerc aplicat la un trapez (vezi fig. 12). Raza mică (interioară) a turnului e de 4.30 m., iar cea mare (la un loc cu grosimea zidului, aici mai mare: de 2.80 m.) de 7.10 m. Linia de încheere a turnului cu cele două laturi, pe colțul trunchiat al cetății, e extraordinar de puternică: grosimea zidului

e de 3.71 m.; intrarea în turn e însă tot strâmtă, de 1.42 m.

După pilda acestei laturi a cetății

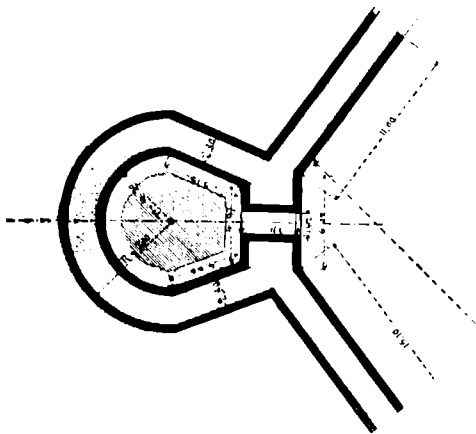


Fig. 12. Turnul de colț dela NV (arhit. Fakler).

(vezi figurile 5, 7, 8 și 10 — 12) avem a ne gândi și restul. Fără îndoială, printre toate cetățile antice din Dobrogea singură cetatea Tomi întrece în strălucire și putere a fortificațiilor Tropaeum¹³⁶).

¹³⁶⁾ În adevăr zidurile cetății Tomi, descoperite supt bulevardele noi ale orașului Constanța, sânt încă

Încolo toate celelalte, fie chiar mai mari ca Tropaeum, precum e cetatea dela Slava rusească, în jud. Tulcea, nu ajung în siguranța, puterea și acurateța execuției cetatea lui Licinius de lângă Adamclisi.

De observat ar mai fi, în legătură cu frontul exterior al laturei de V, mai sus studiat, și prezența unor construcții suplimentare, cari se întind între marele turn dreptunghiular și turnul de colț spre NV: ele par a fi jucat un rol mai mult de contraforturi ale zidului principal, clădit chiar pe marginea pantei,

și mai puternice, având o grosime de c. 4 m., iar placajul, de altfel în parte ca și la Tropaeum, e format din blocuri enorme până la 1 m. grosime, pe 1 m. înălțime și 1–2 m. lățime. Pentru fortificațiile orașului Tomi cf. și inscr. din CIL. III 14450, care pomeneste o *porta pruesidiaria*, făcută de *Civitas Tomitanorum* pe vremea lui Dioclețian, supt privegherea lui C. Aurelius Firminianus, ducele *limes*-ului Scythiei (pomenii și de inscr. n. 764, tot din Constanța: o dedicație *Matri Deum Magnae* pentru sănătatea împăraților colegi, făcută de Firminianus, *v(ir) p(erfectissimus)*, în calitate tot de *dux limitis proviuciae Scythiae*).

decât ca o adevărată terasă înaintată, cu scopuri pur militare (vezi fig. 11).

Această impunătoare cetate nouă, care închidea în zidurile ei un spațiu de c. 9 ha. ¹³⁷⁾, fù la început cu mult mai încăpătoare și strălucită, decât s'ar fi potrivit pentru posesorii ei de fapt. --- În adevăr, populația greco-romană și în special daco-romană a orașului, stăpânitoare de întinse terenuri rurale în împrejurimile *dacice* ale municipiului roman, fusese sărăcită și decimată de năvălitori. În locul ei, ori, cel mult, parte la parte cu ea, se așezaseră ca noi coloniști, Bastarni, Carpi, Goți și în special Sarmați, aduși chiar de Constantin pe aceste locuri ¹³⁸⁾. Firește, elementul grec, pe care mai sus l'am văzut ocupând situația pre-

¹³⁷⁾ Suprafața de 12 ha., dală de obicei cetății dela Adamclisi, după Tocilescu, *Fouilles et recherches*, p. 90 [cf. Weiss, *Die Dobrukscha im Allertum*, Sarajevo 1911, p. 81 (după archil. Brötz, din serv. Muzeului Național), care dă tot 12 ha.], este mult exagerată.

¹³⁸⁾ Vezi citatele la Weiss, *o. c.*, p. 36 sqq.

dominantă culturală, avută aici înainte de elementul roman, dă acum tonul în manifestările publice și oficiale ale cetății. O inscripție greacă găsită aici ne confirmă această stare de lucruri în chipul cel mai neîndoios: noua *civitas Tropeensium* ridică un monument *oficial* pe grecește, ca πόλις Τροπαισίων!

Ἡοη βασιλίση ὑπὲρ τῆς εὐρήσεως τοῦ ὕδατος ἢ πόλις Τροπαισίων εὐχῆς χάριν¹³⁹⁾.

Precum a observat și Weiss¹⁴⁰⁾, inscripția aceasta închinată pentru găsirea apei trebuitoare cetății - nu a putut fi pusă decât imediat după reconstituirea orașului Tropaeum de către Licinius (nù Constantin), în a. 316; de altă parte însă, înfățișarea ei cu totul sărăcăcioasă: o biată *ara* de piatră or-

¹³⁹⁾ Tocilescu, în *Comptes rendus de l'Académie des inscr. et belles lettres*, 1905, p. 565, Weiss. în *Wiener Eranos* zur 50. Vers. deutscher Philologen u. Schulm. in Graz 1909, Wien 1909, p. 114 sqq., -- și Tocilescu în *Rev. p. ist. arch. și fil.* X (1909) p. 257.

¹⁴⁰⁾ *Wiener Eranos*, p. 116 sq.

dinară, săpată și scrisă primitiv de tot ¹⁴¹⁾, ne încredințează deplin despre modicitatea mijloacelor proprii ale cetățenilor Tropaeului, în primele timpuri de după splendida restaurare imperială.

În legătură acum cu acest altar votiv dedicat zeiței *Iuno Regina*, se prezintă două chestiuni importante cu privire la viața orășenească a cetății noastre după restaurare. Prima, de ordin practic, e, cum avem a înțelege acea „găsire a apei” pomenită de inscripție, iar a doua, de ordin ideal, cum avem a înțelege păgânismul inscripției, și în ce legătură stă acest păgânism cu împrejurările religioase contemporane ale provinciei.

„Găsirea apei”, în inscripție, nu se poate raportă, cum crede Weiss ¹⁴²⁾, la regăsirea unor fântâni cu ghizduri (puțuri) astupate de Goți, ci la descoperirea vre-unui izvor puternic, mai departe, spre SE cetății, în stratele de jos

¹⁴¹⁾ Vezi-o în sala de sculpturi a Muzeului Național.

¹⁴²⁾ *L. c.*, p. 117, - și *Dobruľscha*, p. 83 și nota 6.

ale platoului pe care se află azi satul Adamclisi, și care în Sud e tăiat către cetate de o râpă, în adâncimea căreia până azi, pe povârnișul sudic, se păstrează canalele antice, de aducerea apei la cetate tocmai din fundul acestei râpe. Aici, supt sat, s'a găsit în adevăr mai acum doi ani și o mare casă a apelor, boltită frumos cu piatră și cărămidă, de locuitorii antici ai ținutului. De altă parte noi constatăm la poarta de Sud a cetății liciniane un conduct de apă, alcătuit din capace de sarcofage mai vechi, din pietre și olane, iar mai departe de cetate din cărămizi bine cimentate, și care conducea apa la Tropaeum tocmai din acel punct bogat în izvoare, la vre-o 2 km. spre SE cetății, unde și astăzi se află cișmelele satului.

Apa adusă la cetate eră depozitată, probabil, în acel basin enorm pe care-l constatăm spre SE cetății ca o anexă trapezoidală la sistemul ei de întărire externă (vezi planul cetății, fig. 5), alcătuint

însăși o mică fortăreață, complet alipită pe una din laturi, la cetatea propriu zisă. În adevăr apa neexistând în cetate decât la o imensă adâncime, la caz de asediu, barbarii distrugând conductele de apă ale Tropeenilor, cetățenii ar fi fost expuși să moară de sete, ori să se predea. Dimpotrivă prin amenajarea unui mare basin de apă, chiar în sistemul de fortificații înconjurătoare, această primedie eră, pentru un timp destul de îndelungat, exclusă.— Conductul de apă constat lângă clădirea suplimentară de care e vorba, merge de fapt chiar în interiorul ei, caracterizând-o astfel ca basin.

Gândindu-ne acum că însăși construirea cetății a necesitat enorme cantități de apă, e foarte probabil, că basinul sudestic a fost clădit chiar dela începutul lucrărilor. Acea εὐρησις τοῦ ὕδατος, pentru care ἡ πόλις Τροπεισίων mulțamește recunoscătoare Iunonei Regina, e prin urmare mai degrabă un eveni-

ment contemporan cu însăși începuturile operei de reclădire a cetății, decât o întâmplare posterioară inaugurării din 316, și în legătură numai cu viața populației civile a noului oraș.

Cât privește acum cultul lunonei Regina, cum îi zice inscripția, "ΙΟΥ βασιλίσση, chiar dacă n'ar fi fost stăpân direct al Dobrogei împăratul Licinius, prigonitorul creștinilor și adoratorul propagandist al lui *Sol Invictus*¹⁴³⁾, încă tot n'am putea admite pentru începutul secolului al IV-lea oficialitatea cultului creștin în cetatea Tropeenilor. De-abia dela Constantius înainte, creștinismul fiind răspândit chiar cu deasila de reprezentanții puterii publice, în frunte cu însuși împăratul, poate fi vorba de o comunitate creștină mai puternică și în Tropaeum¹⁴⁴⁾. Prin urmare e aproape de prisos a mai discuta¹⁴⁵⁾ caracterul

¹⁴³⁾ Cf. scrierea mea *Salsovia*, p. 27 sqq.

¹⁴⁴⁾ Cf. *Ist. creșt. daco-roman*, p. 2 și 62 sqq. și *Salsovia*, p. 35 sqq.

¹⁴⁵⁾ Cum face Weiss, *Dobrudscha*, p. 83.

păgân al dedicației oficiale făcute de cetatea Tropeenilor Herei, pentru găsirea apei.

Licinius reclădind din temelii cetatea Tropaeum, se îngrijea și de orânduirea ei interioară canalizându-i stradele principale și ridicându-i, printre alte clădiri, pe care trebuie să le găsim mai târziu în săpături, măcar ca temelii ale altora mai noi, și o *basilica forensis*, o hală cu coloane, pentru nevoile vieții publice a cetățenilor, în special de ordin iuridic și comercial. Colegul meu Murnu săpând în 1910 la cetate a recunoscut, cred exact, în canalul de supt strada principală a cetății și în clădirea cu colonade mai sus pomenită—din apropierea porții de E, numită de el *porticus forensis*, construcții din aceeași epocă, „constantiniană“, ridicate „foarte probabil“ chiar „din anul 316“, odată cu fortificațiile cetății ¹⁴⁶).

¹⁴⁶) Noi săpături în cetatea Tropaeum Traianii, 1910, II, Canalul cetății, în *Bul. com. mon. ist.* IV,

Din aceeași vreme cred că trebuie să fie și cisterna dreptunghiulară, prefăcută apoi în biserică creștină, la poarta de V a cetății (vezi planul din fig. 13).

Cât privește celelalte clădiri descoperite până acum în săpături, ele sânt, firește, dintr'o epocă mai târzie, precum vom fixa îndată pe unele mai de aproape - cetatea noastră fiind distrusă de-abia prin a. 600 de Avari, iar până atunci ea îndurând o sumă de reclădiri și restaurări, după fiecare din prădăciunile și pustiirile temporare cari au ajuns-o.

Caracteristic e că s'au descoperit până acum în cetate nu mai puțin de patru basilici creștine, iar lângă cetate, pe po-vârnișul lutos al dealului dinspre N, dincolo de valea care înconjură cetatea, o a cincea, *cœmeterialis*, pe lângă un important cimitir creștin, constituit acolo probabil încă din primele timpuri ale răspândirii creștinismului în Tropaeum.

1911, p. 79-82, unde sânt de comparat fotografia și secțiunea canalului cetății.

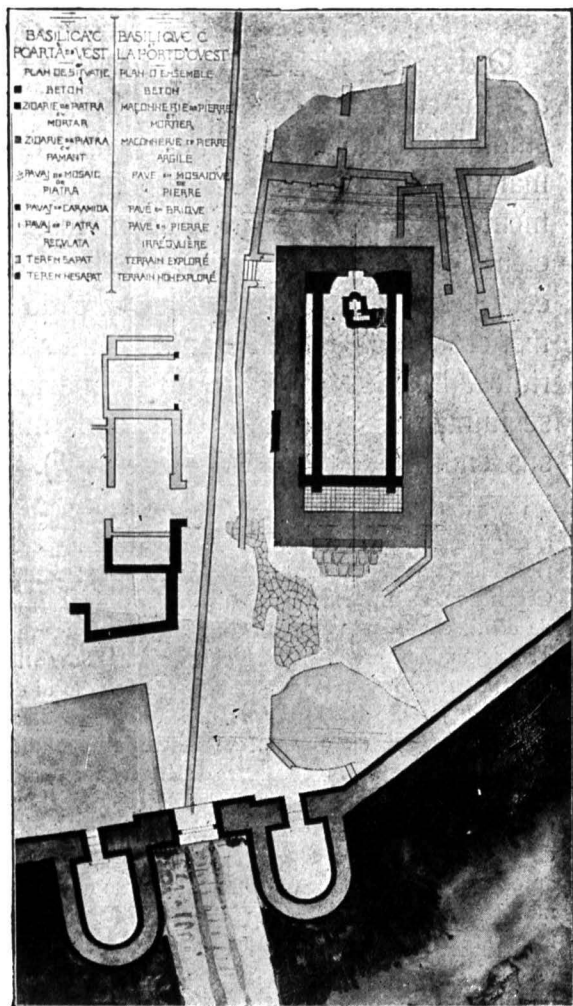


Fig. 13 (archit. Cegăneanu).

O descriere mai amănunțită a ruinelor acestor clădiri creștine nu intră în cadrul studiului de față, care ține a fixa numai nexul istoric între diferitele documente răspândite și până acum insuficient interpretate, cu privire la trecutul cetății Tropaeum. Dar o încercare de a fixa cronologic diferitele epoce când s'au ridicat bisericile creștine din Tropaeum se impune tocmai prin caracterul mai sus enunțat al cercetării prezente ¹⁴⁷⁾.

¹⁴⁷⁾ Trebuie să observ cu acest prilej, că pentru a asigura cititorilor un control cât mai sigur al părerilor aici exprimate, m'am înțeles cu d. arhitect Sp. Cegăneanu, să urmărim simultan și *independent unul de altul*, chestiunea datării monumentelor creștine din Tropaeum. Articolul d-sale, care urmează în *Buletinul com. monum. ist.* pe 1911, p. 192, imediat studiului de față, dă o privire critică asupra materialului arhitectonic-ornamental, din punctul de vedere al evoluției diferitelor idei și motive artistice vechi creștine, aici în Răsărit, și ajunge, pe o cale deosebită de cea urmată de mine, la concluzii, pe cari, în partea lor fundamentală cu cea mai vie plăcere le-am văzut că sânt aproape identice cu încheerile mele, de natură mai mult istorică. Cititorii sânt rugați să urmărească în toată întinderea ei argumentarea d-lui Cegăneanu, întrucât o rezumare a părerilor d-sale, foarte concis exprimate, nu își poate avea locul aici: ca la orice studiu

Probabil cea mai veche, și în orice caz cea mai însemnată, a fost biserica cunoscută supt numele de „basilica de marmoră“, din fața turnului de provizii de pe laturea vestică a cetății, în apropiere de laturea nordică. Inginerul Dr. Gustav v. Cube, care a săpat această biserică, distinge în planurile și secțiunile sale, păstrate în archiva Muzeului Național, trei fundamente deosebite a trei biserici, cari s'au urmat pe acelaș loc, în timp relativ scurt una după alta ¹⁴⁸⁾. Nici una din ele n'a avut *crypta* sau *confessio* subterană, pentru păstrarea reliquiilor de martyri patronii fundației sacre, — așa precum eră obiceiul mai nou creștin și chiar în Tropaeum găsim două atare basilici. Această constatare trebuie să ne fie o indicație că la cea

de istorie de artă, și în chestiunea noastră lucrul capital sânt tocmai amănuntele concrete și precise, pe baza cărora faci încheerile generale, de ordin „adesea numai secundar și, în orice caz, mai mult istoric, decât curat artistic.

¹⁴⁸⁾ Vezi fig. 14 — 16.

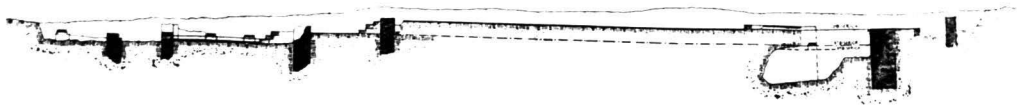


Fig. 14. Secțiune longitudinală prin ruine (Dr. ing. G. v. Cube).

mai veche dintre aceste basilici altarul făcea un singur corp cu confessio, reliquiile fiind păstrate căci în orice caz nu se poate admite că lipsiau - chiar în corpul cubic al altarului, fiind închise de front cu o *transenna* ¹⁴⁹⁾, desigur de marmoră, ca și grilajul dela *cancelli*, din care ne-au rămas chiar resturi în cele câteva fragmente de plăci de marmoră, ornamentate în relief slab, în stilul secolului al VI-lea ¹⁵⁰⁾, găsite în basilica noastră dela Adamclisi, în apropierea altarului ¹⁵¹⁾.

Dacă însă la „basilica de marmoră“ admitem o confessio unită cu altarul ¹⁵²⁾,

¹⁴⁹⁾ Cf. Kraus, *Gesch. d. christl. Kunst*, I 1896, p. 370 sq. și Kaufmann, *Handb. d. christl. Archäol.* 1905, p. 178 sqq.

¹⁵⁰⁾ V. la Filow, *Cetatea și basilica dela Ussar-Bania în Balet. soc. arch. bulg.* II 1911, p. 135, atare plăci de marmoră dela *cancelli* tot din sec. VI: cf. Kaufmann, p. 182.

¹⁵¹⁾ Păstrate la casa Muzeului din Adamclisi.

¹⁵²⁾ Păreră încă și mai mult întărită prin explicarea foarte verosimilă, dală atât de v. Cube în planurile sale, cât și de Monseniorul Netzhammer, *Aus Rumänien* 1909, p. 100, chiar colonetelor târzii, găsite

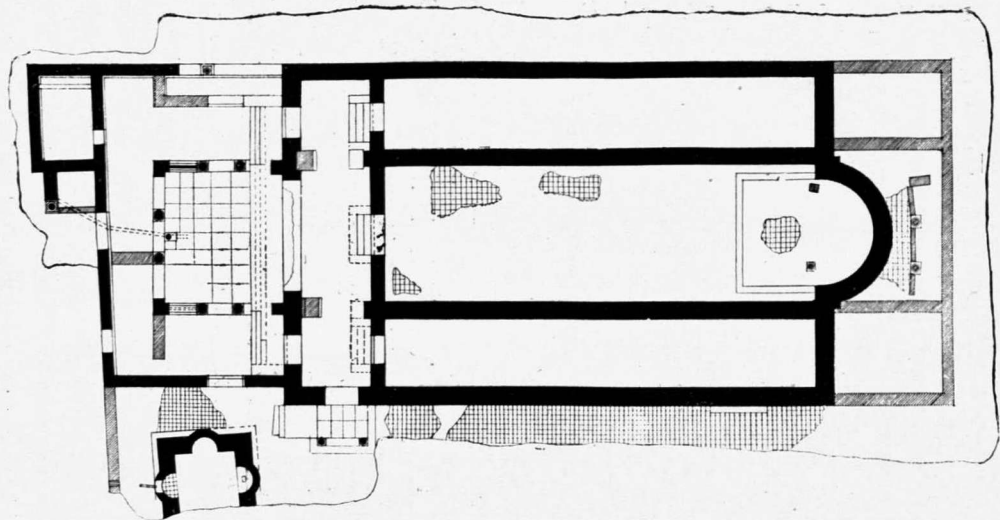
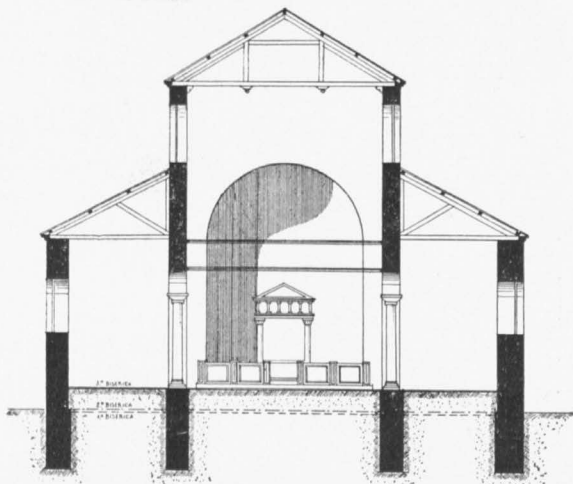


Fig. 15. Plan orizontal al basilicii de marmoră (Dr. ing. G. v. Cube).

atunci chiar numai prin această împre-



SECTIVNE TRANSVERSALA PE NAOS

Fig. 16. (Dr. ing. G. v. Cube).

jurare epoca ridicării ei, firește în prima

tot aici, ca aparținând unui *ciborium* (adaog eu, dela altarul basiliceii sec. VI). Acoperirea altarului cu un ciborium — de admis, precum susțin mai jos, chiar pentru prima biserică, de pe acest loc, din epoca cea mai veche — „amintea“ în cel mai clar chip, prin imitarea monumentelor funerare păgâne, „semnificația altarului ca o *confessio (memoria)*, adică mormânt“ al martirului — care patrona sfântul lăcaș (Kraus, *o. c.* p. 372). Cf. în fig. 14—16 planurile și secțiunile ing. v. Cube.



Fig. 17. Apsis și cancelli la basilica de marmoră (fot. ing. St. Petrescu).

formă—cu coloanele dela un ciborium

primitiv, încă *in situ* (vezi secțiunea din fig. 14), — constatată în stratul cel mai de jos ¹⁵³⁾, de G. von Cube, *este mai veche*



Fig. 18. Capitel cu impostă dela basilica de marmoră (fot. ing. St. Petrescu).

decât a celorlalte două basilici, cu cryp-

¹⁵³⁾ Cf. și comunicările făcute de v. Cube Monse-
niorului Netzhammer, la ac. din urmă, *o. e.*, p. 100.

te¹⁵⁴), una numită de Tocilescu „basilica dublă“ și de Murnu „basilica-cisternă“,

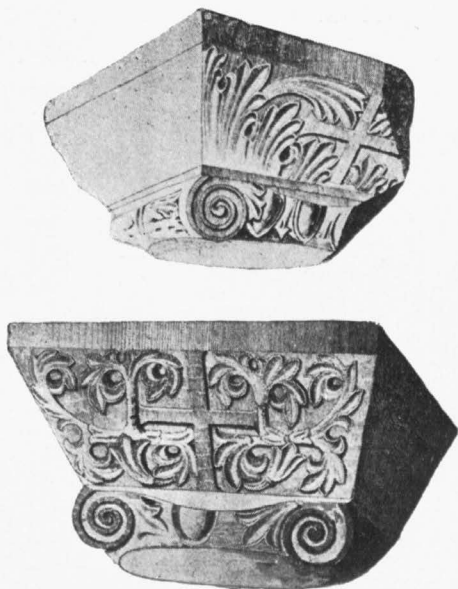


Fig. 19. Capitele dela basilica de marmoră
(Dr. ing. v. Cube și archit. Cegăneanu).

iar cealaltă „basilica byzantină“, aflătoare

¹⁵⁴) Precum stabilește F. X. Kraus, *o. c.*, p. 371, cryptele s'au născut din desvoltarea confesiunilor de sub altare, prin nevoia de a face sfintele moaște mai ușor accesibile credincioșilor, spre adorarea și atin-

spre Sud de strada principală a cetății.

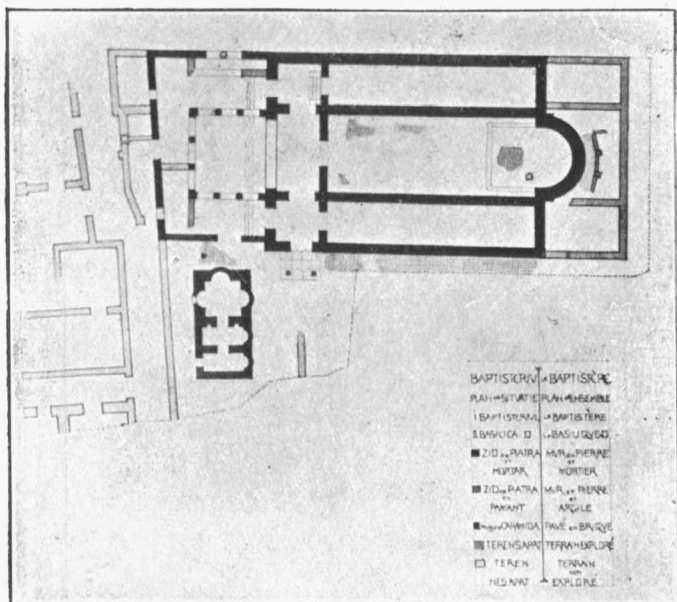


Fig. 20. Planul orizontal al basilicii de marmoră, cu baptisteriul și clădirile târzii înconjurătoare (archit. Cegăneanu).

Clar e, în orice caz, afară de mărturia celor trei strate constatate de v.

gerea lor în vederea obținerii prin această atingere a noi reliquii, mediate, pentru sfințirea propriilor locuințe. Cf. și Kaufmann, *o. c.*, p. 179.

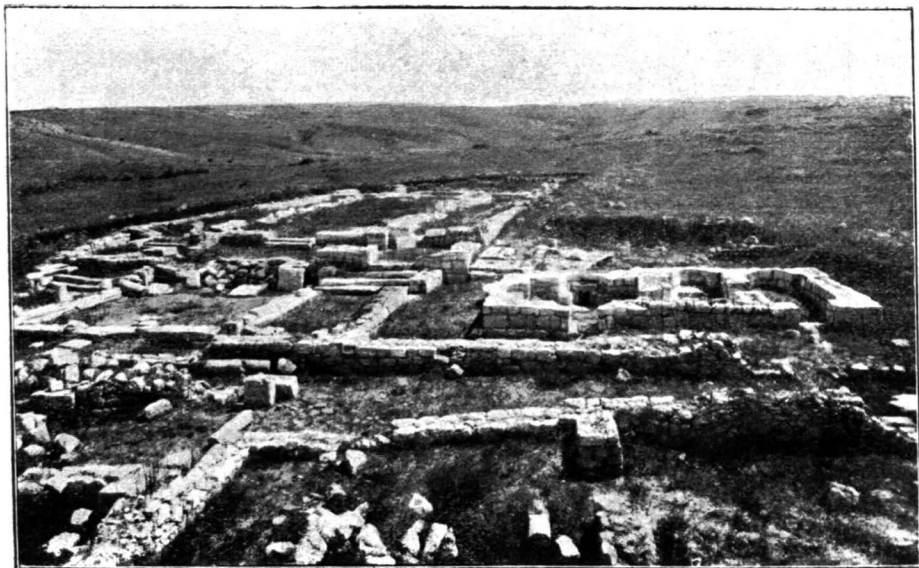


Fig. 21. Vedere generală a ruinelor basilicei de marmoră și baptisteriului (fot. ing. St. Petrescu).

Cube, încă și din resturile actuale, că

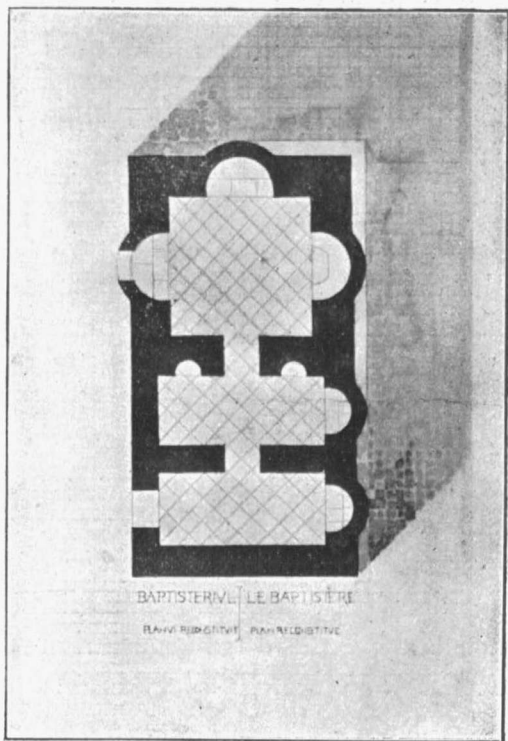


Fig. 22. Planul orizontal al baptisteriului (archit. Cegăneanu ; cf. și pl. archit. Mironescu în arch. Muzeului).

ultima basilică, ridicată, precum vom vedea, spre sfârșitul secolului al VI-lea,

s'a folosit de rămășițele basilicelor precedente: în adevăr soclul dela *cancelli* e format din blocuri de marmoră folosite mai înainte în alt scop, poate ca trepte, și așezate acum, pentru noul rol ce li se dădea, la voia întâmplării: unele cu profilele în jos, altele cu profilele în sus, altele cu profilele înăuntru, ori eventual în afară (v. fig. 17). De asemenea e probabil, că acele capitele de marmoră, lucrate în stilul sec. VI--VII, cu *imposte* ca la S. Vitale în Ravenna ¹⁵⁵⁾, ale căror fețe trapezoidale sânt ornate cu câte o cruce byzantină la mijloc, iar pe de lături cu frunze ¹⁵⁶⁾, și cari în mare parte au rămas neterminate, pe șantier, sânt tot o adaptare la noile modere artistice, venite din Răsărit, a unor resturi arhitectonice anterioare, prelucrate desigur în alte motive.

În sfârșit tot ca un element architec-

¹⁵⁵⁾ Dar făcând corp cu capitelul aproape cu totul turtit de imposta suprapusă.

¹⁵⁶⁾ Vezi fig. 18 și 19 și, pentru compararea cu S. Vitale, Kraus, *o. c.*, fig. 262 (pag. 330).

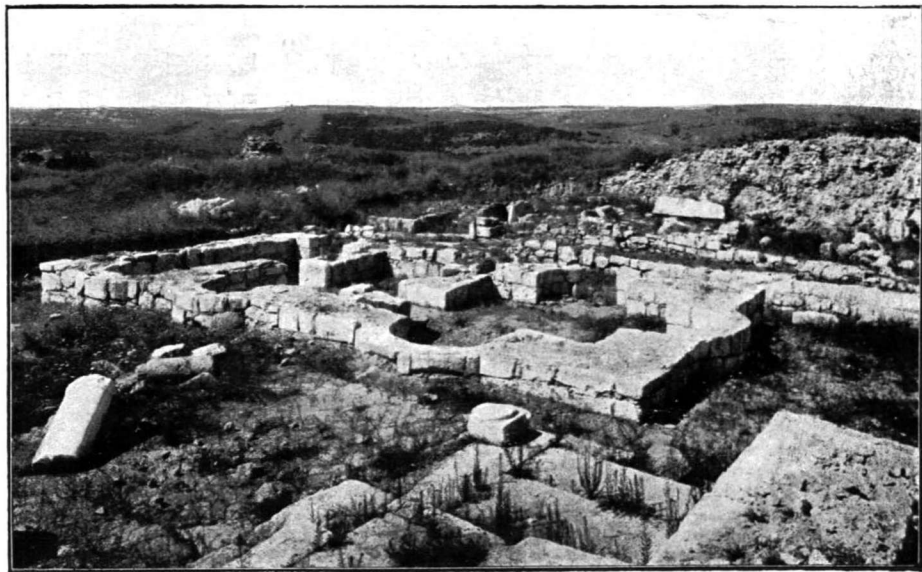


Fig. 23. Ruinele baptisteriului (fot. ing. St. Petrescu),
www.cimec.ro

tonic mai vechiu, trebuie să socotim și *atriul*, pe care-l constatăm în formele sale obicinuit occidentale, cu peristil și fântână centrală (*cantharus*), numai excepțional în Răsărit ¹⁵⁷⁾, iar la Adamclisi numai la basilica de marmoră.

Dimpotrivă nota cea mai caracteristică pentru o dăinuire târzie a basilicei noastre, e „construcția centrală“ anexată ei în dreapta atriului, și recunoscută de la început ca *baptisterium*. (V. în fig. 20 planul de situație al basilicei și baptisteriului, iar în fig. 21 înfățișarea actuală a ruinelor acelorași clădiri; în fig. 22 planul baptisteriului și în fig. 23 ruinele lui, - - iar în fig. 24 și 25, o reconstituire în secțiune longitudinală și transversală, de d. archit. Cegăneanu). Cum însă „bisericele de botezare din timpurile păcii creștine (după 312) sânt caracterizate prin

¹⁵⁷⁾ Cf. Kaufmann, p. 155. La v. Cube *cantharus* n'a fost înțeles ca atare, și cu toate că eră canalul vizibil până la mijlocul atriului, el a lăsat fântâna neindicată în plan.

stilul lor (central) și prin situația lor ca

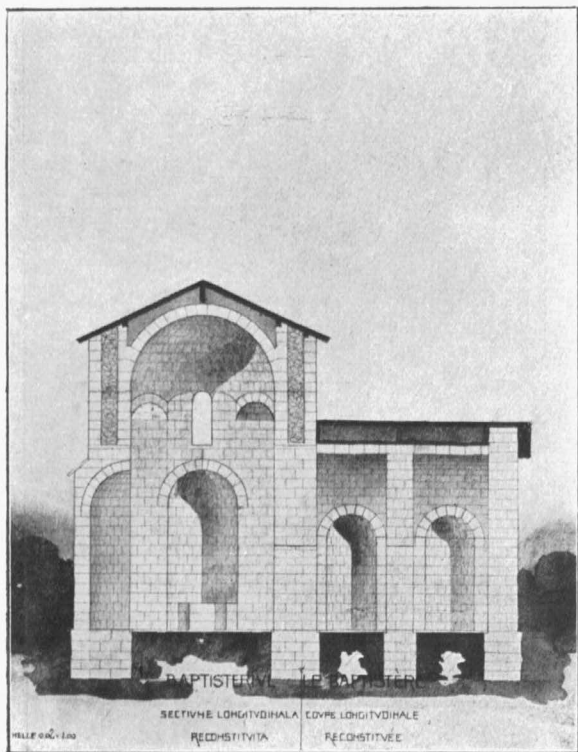


Fig. 24 (archit. Sp. Cegăneanu).

niște construcții de sine stătătoare în

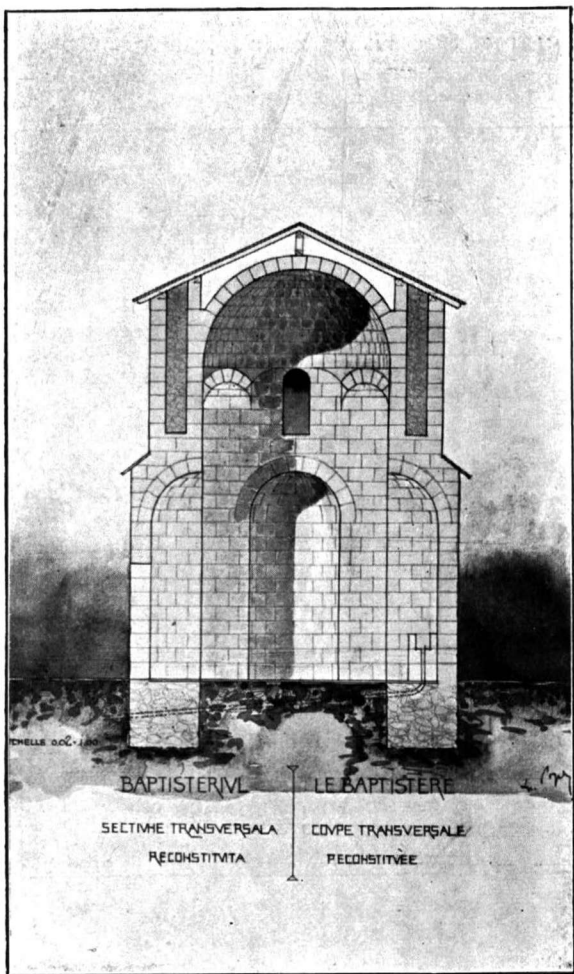


Fig. 25 (archit. Sp. Cegăneanu).

apropierea bisericilor episcopale¹⁵⁸⁾, rezultă :

1^o că „basilica de marmoră“ a fost de pe la a. 530 înainte¹⁵⁹⁾ biserică episcopală; Iustinian cu prilejul *restaurării* întregului ținut danubian va fi creat atunci întâi și unele¹⁶⁰⁾ din acele episcopate scythice pomenite de *notitia episcopatum*, și printre cari e și Tropaeum al nostru;

2^o că, cu acel prilej, în chip firesc lângă biserica episcopală s'a ridicat și un baptisterium;

3^o că—de sigur — atunci întâia dată aducându-se — cu mare cheltuială — marmoră din Sud s'a împodobit atât baptisteriul¹⁶¹⁾, cât și biserica restaurată a-

¹⁵⁸⁾ *Ibid.*, p. 169.

¹⁵⁹⁾ Până la Iustin nu există în toată Scythia minor decât un singur episcopat, cel din Tomi (v. toată bibliografia chestiunii în cartea mea *Ist. creșt. dacorum.*, p. 67 sq. și nota 321 sq.).

¹⁶⁰⁾ Toate, în nici-un caz, nu: cf. cele expuse de mine în lucrarea cit. în nota prec.

¹⁶¹⁾ Fragmente ornamentale de marmoră s'au găsit destul de multe și în baptisterium (v. în archiva Mu-

cum din nou, pe temeliiile unei basilici mai vechi, din sec. V (biserica a II-a la v. Cube) și cu menținerea formelor arhitectonice interne și externe vechi: altar cu confessio și ciborium de o parte, atrium cu cantharus de alta;

4^o că, de oarece din săpături se constată că baptisteriul a funcționat un timp destul de îndelungat, iar pe de altă parte capitelele byzantine de marmoră dela basilica episcopală sânt în forma actuală neisprăvite, încă o restaurare a acestei biserici a trebuit să aibă loc *acum pentru ultima dată* dar ea a rămas neterminată: această restaurare, probabil *a treia* mai însemnată¹⁶²⁾, a avut fără îndoială loc în timpul împăratului Mauricius, adică pe la 590 d. Chr.

Astfel deci „basilica de marmoră“ al cărei prim plan de fundamente, rămas

zeului schițele arhitectului Mironescu); printre ele, un fragment de colonetă, cu diam. de 0.15 m. la bază și 0.13 m. la trunchiut.

¹⁶²⁾ Prin urmare am avea patru basilici suprapuse, dintre cari două cu adevărat „de marmoră“.

acelaș la toate restaurările mai târzii, este aproape identic cu cel al bisericii *Sant' Agnese*, din Roma ¹⁶³⁾, prezintă cel puțin patru faze ale soartei ei istorice în însăși ruinele actuale: prima -- judecând după planul orizontal -- de pe la c. 350 (pe vremea lui Constantius), a doua, după releveurile lui v. Cube, curând după prima, probabil din vremea lui Arcadius și Honorius (după trecerea furtunei gotice din vremea lui Valens), a treia, chiar după secțiunea verticală a lui v. Cube, simțitor mai târzie, potrivit expunerii mele de mai sus, din vremea lui Iustinian, reclădită ca biserică episcopală odată cu baptisteriul, - a patra, propriu zis numai o reparare și înfrumusețare a celei de a treia ¹⁶⁴⁾, începută, dar neisprăvită, pe

¹⁶³⁾ Basilică simplă cu trei nave, apsis de dimensiuni mici, altar cu ciborium, cancelli închizând total presbyteriul, ca și la basilica noastră de marmoră, -- fundată, precât se pare în epoca lui Constantin: v. planul și descrierea la Holtzinger, *Altchristliche u. Byzantinische Baukunst*, ed. 3, 1909, p. 49 sq. și fig. 44 (vol. II 3, 1 din *Handb. der Architektur*).

¹⁶⁴⁾ Din pictura apsidei ni s'a păstrat un fragment,

vremea împăratului Mauricius, când Avarii distrug și pustiesc definitiv cetatea noastră ¹⁶⁵). (Vezi în fig. 21 înfățișarea actuală a ruinelor basilicei și baptisteriului, iar în fig. 26, p. 113, o reconstituire — în secțiune longitudinală — a basilicei, făcută de v. Cube).

Trecând acum la celelalte basilici din cetate ¹⁶⁶), cea mai veche dintre ele, poate chiar contemporană cu prima basilică de supt cea de marmoră, deci din sec. IV (mai probabil a II-a jumătate), pare a fi biserica simplă, fără crypta și probabil și fără atrium ¹⁶⁷), ci numai

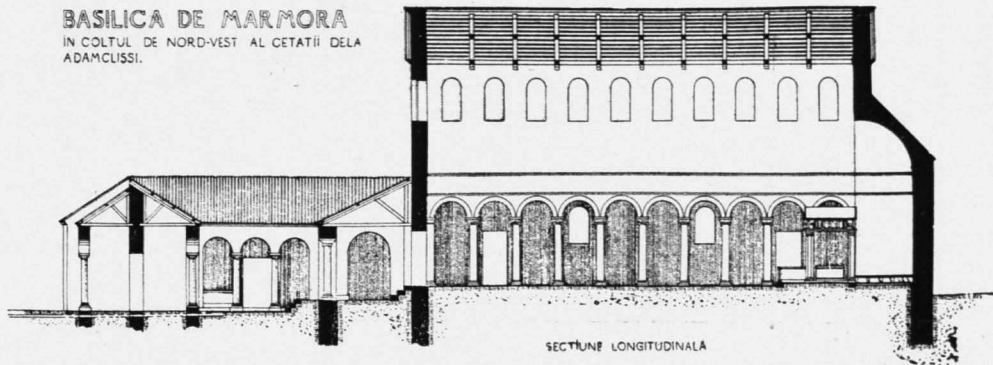
prezentând ornamente fantastic-geometrice, conturate în negru și umplute cu ocră-roș și ocră-galben, pe fond alb, ușor gălbuie (copie de v. Cube).

¹⁶⁵) Theophylactus, ed. de Boor, I 8, 10.

¹⁶⁶) Căci basilica coemeterială de pe colina nordică din fața cetății, care după planul ei (fig 27) - e o simplă *cella cimiterialis* (cf. Kraus, *o. c.*, I p. 261 sq.), e probabil cea mai veche dintre *toate* basilicele creștine de la Adamclisi, fiind clădită poate chiar imediat după moartea lui Licinius, persecutorul creștinilor și deci încă supt Constantin cel Mare.

¹⁶⁷) Construcțiile externe, în legătură cu pronaos-ul

BASILICA DE MARMORA
IN COLTUL DE NORD-VEST AL CETATII DELA
ADAMCLISSI.

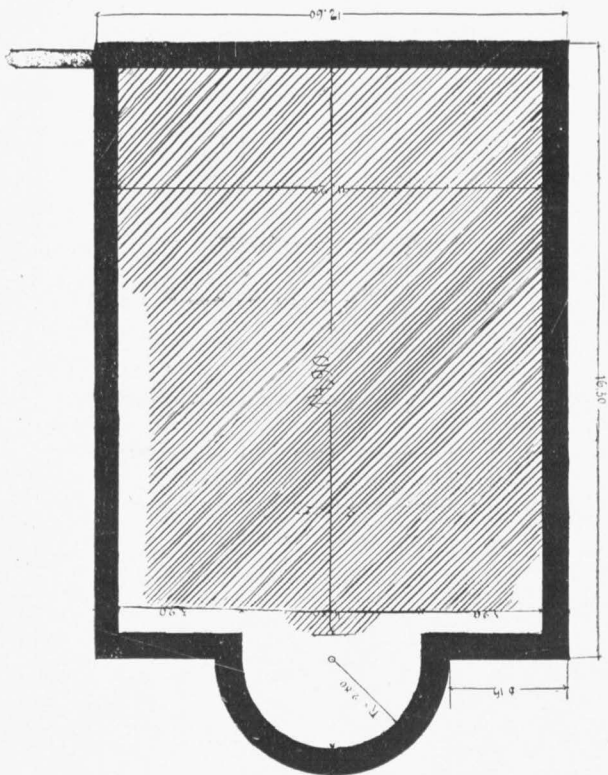


SECȚIUNE LONGITUDINALĂ

Fig. 26. (Dr. ing. G. v. Cube).

cu absis (foarte puțin proeminentă), cu

Fig. 27. Basilica (cella) cimenterialis (archit. Fakler).



și naos-ul ei, vizibile pe plan (fig. 28), par a fi mai târzii și de natură profană, — afară doară de treptele — cu portic — dinaintea pronaos-ului (cf. Tocilescu, *Fouilles et recherches*, p. 91).

naos tripartit și cu nartex de asemenea în trei nave, așezată la Nordul străzii principale, în apropierea porții de E. Din altarul-confessio, din ciborium și din cancelli nu ni s'a păstrat aici nimic, așa

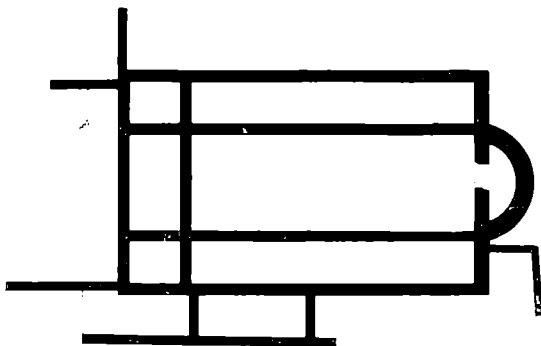


Fig. 28 (archit. Brötz).

că o încercare de reconstituire în plan vertical a acestei basilice rămâne deocamdată problematică. (Pentru planul ei orizontal v. fig. 28).

Celelalte două basilice, situate la Sudul străzii principale, sânt și ele posibile de datat, atât în parte cât și comparativ: între dânsese, și cu celelalte două din oraș.

Ca plan orizontal (fig. 29) biserica în formă de cruce și cu crypta, dela poarta de E, aparține în chip clar epocii byzantine și a fost de la început numită basilica byzantină. Ea prezintă un dublu transept,

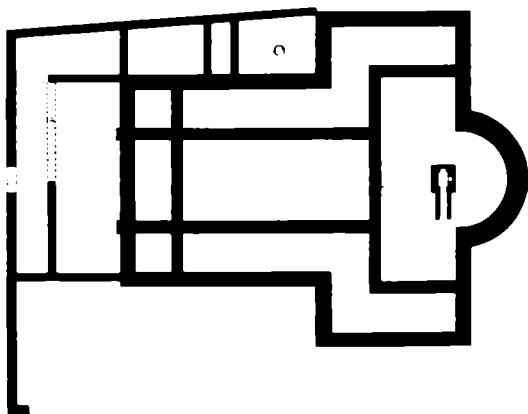


Fig. 29. Basilica „byzantină“ cu dublu transept (archit. Brötz).

cam ca biserica Sf. Dimitrie dela Thes-salonie ¹⁶⁸⁾, dar nu treptat obținut prin

¹⁶⁸⁾ Cf. planul la Holtzinger, *o. c.*, p. 109 și fig. 133. — Din Răsărit (la Sagalassos, în Pisidia: v. Lanckoronski, *Städte Pamphyliens und Pisidiens*, II Wien 1892, p. 150 sq., fig. 123 și 126, și la Begetjō-Kosu lângă Iatagan, tot în Asia mică, — v. Strzygowski,

restaurări, ca la aceasta din urmă, ci de la început fixat ca dublu în însuși planul fundamentelor.

Crypta basilicei, săpată și zidită boltit direct supt sfânta masă, s'a păstrat aproape intactă : până și stucul cu care erau acoperiți pereții e încă neatins. Această împrejurare e, cred, un semn că biserica a fost în uz până în ultimul moment al căderii cetății și credincioșii vor fi apucat a astupă foarte solid intrarea, spre a feri de profanare sfântul lăcaș al moaștelor martirilor.

Dacă acum biserica aceasta a fost ridicată încă din sec. V, sau de-abia într'al VI-lea, e greu de hotărît numai după forma ei: căci transeptul e un element de-

Kleinasion. Ein Neuland der Kunstgeschichte, Leipzig 1903, p. 54 sq. și fig. 42), avem exemple încă mai înrudite cu al nostru din Adamclisi, pentru basilicele cu transept; de altfel, Strzygowski, *o. c.*, p. 220 sqq. îndrăznește chiar să afirme că basilica în formă de cruce e în Occident o importanție culturală din Răsărit și în special din Asia mică, — adusă, probabil, ca și o sumă de alte forme artistic-religioase, în special de ordinul Basilianilor.

stul de vechiu, întrebuițat e drept: nu așa de des — chiar în sec. IV, atât în Occident cât și în Orient ¹⁶⁹). Faptul însă, că în prima jumătate a sec. V, Dobrogea e continuu prădată de Goți și Huni, și de abia în a doua jumătate a acestui veac, pe vremea lui Leon și Zenon (457-491), mai e aici oarecare liniște și deci puțință de viață așezată, ne face să credem, că mai de grabă în acest timp avem a fixă ridicarea noilor basilici din Tropaeum. Diferiții „federali“ barbari, colonizați prin aceste părți nu numai ca grăniceri „romani“, dar și ca creștini, au avut — ca neofiți dorința să ridice și alte biserici pe lângă cele dinainte existente.

Probabil, ca o astfel de biserică, ridicată de „federali“ germano-turanici, avem a considera basilica cu cryptă, clădită pe bazele unei vechi cisterne, la poarta de V a orașului Tropaeum. (Vezi în fig. 30 înfățișarea actuală a ruinelor aces-

¹⁶⁹) Cf. Kaufmann, *o. c.*, p. 155, cu Kraus și Holzinger, *o. c.*, *passim*, și Strzygowski, *l. c.*

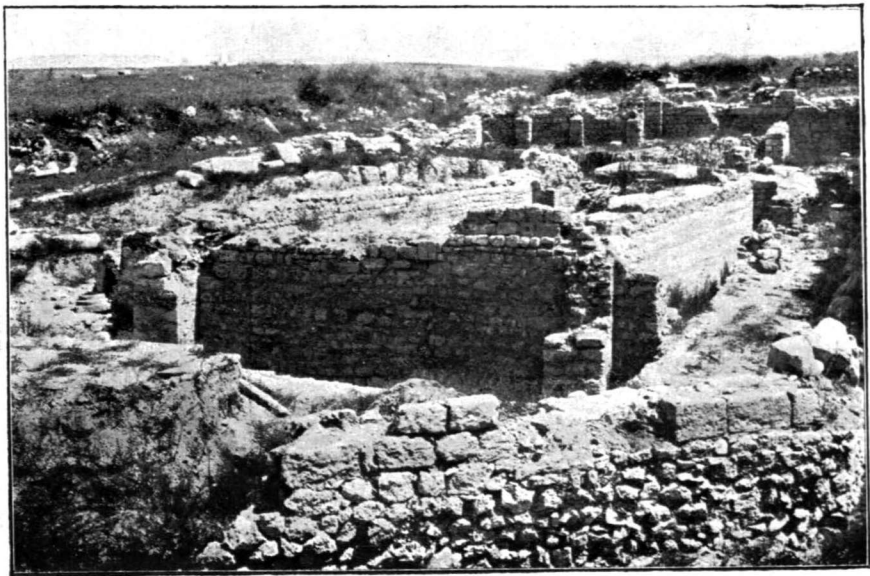


Fig. 30. Vedere generală a ruinelor basilicii-cisterne (fot. ing. St. Petrescu).

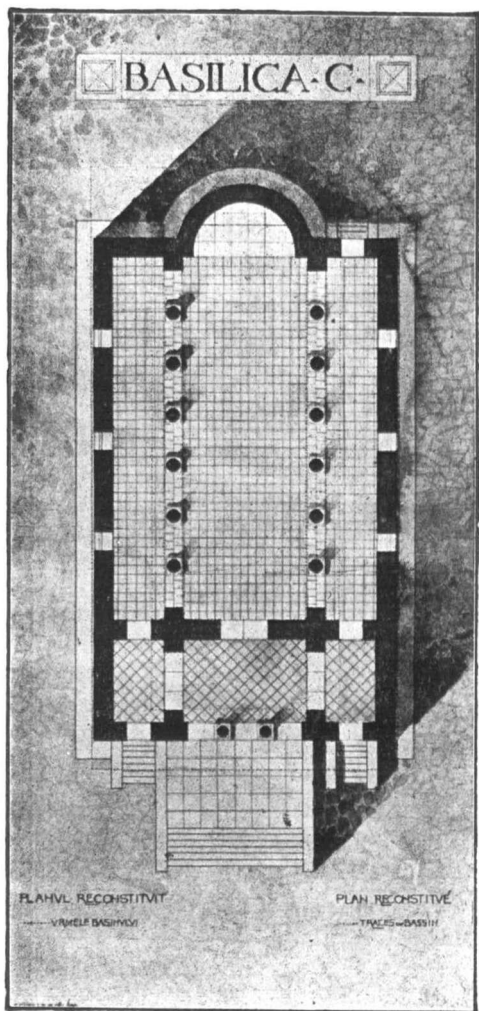


Fig. 31 (archit. Cegăneanu).

[după planurile d-lui Cegăneanu] diferite secțiuni și reconstituiri ale aceluiaș monument). Atât așezarea nesimetrică a

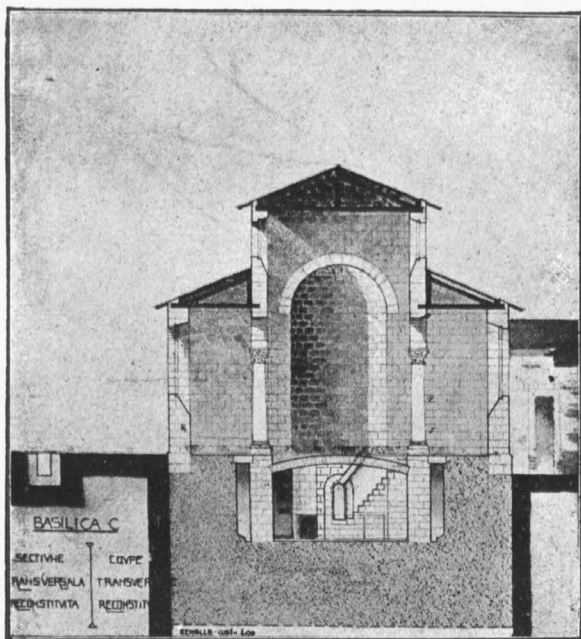


Fig. 32 (archit. Cegăneanu).

cryptei față de axa longitudinală a bisericii (v. fig. 13), cât și în general ideia ciudată de a preface o cisternă

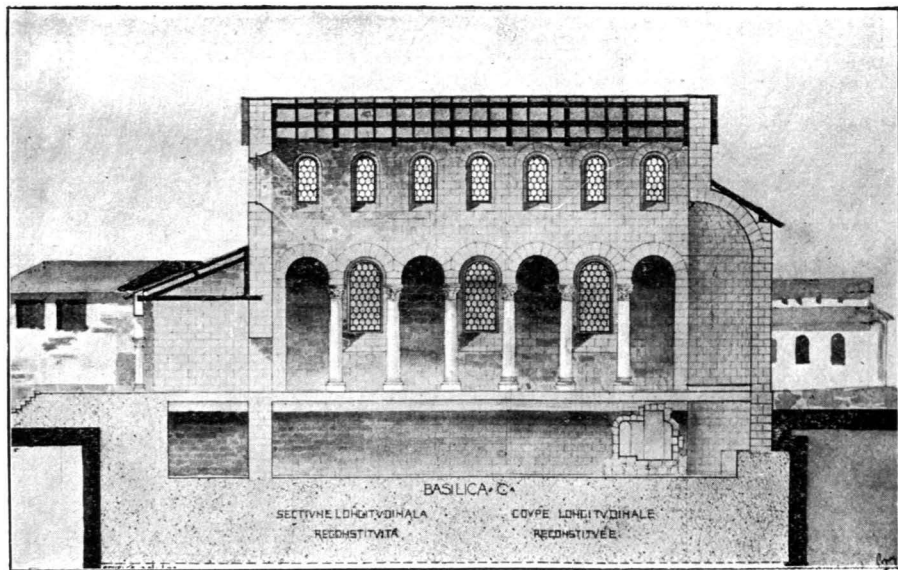


Fig. 33 (archit. Cegăneanu).

în biserică ¹⁷⁰⁾, aş atribui-o mai bu-



Fig. 34 (archit. Cegăneanu).

curos unor locuitori de neam barbar ai

¹⁷⁰⁾ Ideie — din punctul nostru de vedere — aproape firească la nişte barbari, cari nu mai simţiau nevoia de apărare împotriva vre-unui asediu prin atare mijloace înaintate şi probabil şi lăsaseră în părăsire canalele aducătoare de apă, aşă că cisterna va fi fost chiar neutilizată la data prefacerii ei în biserică.

Tropeului, decât urmașilor direcți ai vechilor Greco-Romani. — Că arhitecții erau și acum tot „romani“, lucrul se înțelege de la sine: altfel n'am mai putea avea acea unitate de plan și tehnică, pe care o vedem la toate basilicele din Tropaeum și care le leagă direct și cu arta veche creștină a centrelor mari din Imperiu.

Dacă însă ridicarea acestei basilice-cisterne e de datat cam prin a doua jumătate a secolului al V-lea (v. și mai jos, p. 136), atunci, basilica cu dublu transept, care prin tehnica și formele ei se arată a fi mai nouă, rămâne să o socotim întemeiată în secolul al VI-lea. Ea va fi fost poate ridicată odată cu noua înflorire a Tropeului—ca reședință episcopală—supt Iustinian, fiind clădită din acelaș avânt cultural religios, care cu sacrificii în adevăr respectabile, ținuse să ornamezeze cu marmoră atât basilica episcopală cât și baptisteriul ei. În adevăr și dela basilica cu dublu transept

ni s'au păstrat coloane de marmoră (câteva și de piatră) și anume într'un stil evident târziu, înrâurit direct de arta Răsăritului (v. fig. 35—37, p. 126 sqq.).

Se pune totuși acum, față de expunerile și părerile de mai sus, o întrebare: e, de fapt, documentată și prin alte resturi o atare viață în forme „romane“ a populației amestecate „romano“-„federate“, mai mult barbare decât romane, dar trăind în forme culturale *greco-romane* aici în Tropaeum? Sau toate cele de mai sus sânt simple ipoteze?

Mai întâi de toate resturile târzii creștine, capitèle cu cruci byzantine dela basilica de marmoră și de la basilica cisternă (pentru aceasta din urmă vezi fig. 38) (deci, cel mai de vreme, sec. V-VI), lămpi de pământ ars, tot cu cruce (iarăș sec. V-VI) și mai presus de toate inscripția creștină, datând deasemenea nu mai de vreme ca din anii 500, cu *σταυρὸς θανάτου καὶ ἀναστάσεως* — *crux mortis et*

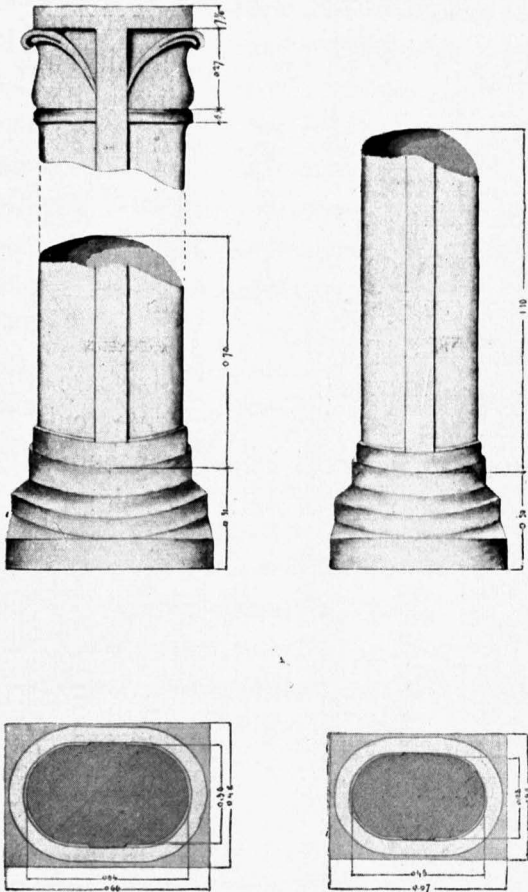


Fig. 35. Coloane de marmoră dela basilica cu duplu transept (archit. Fakler : fig. 35–37).

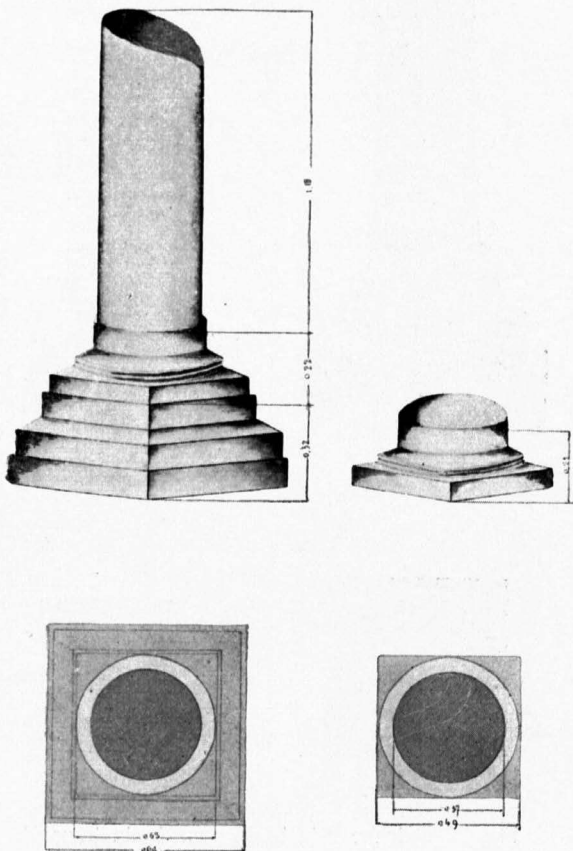


Fig. 36. Coloane dela basilica cu duplu transept.

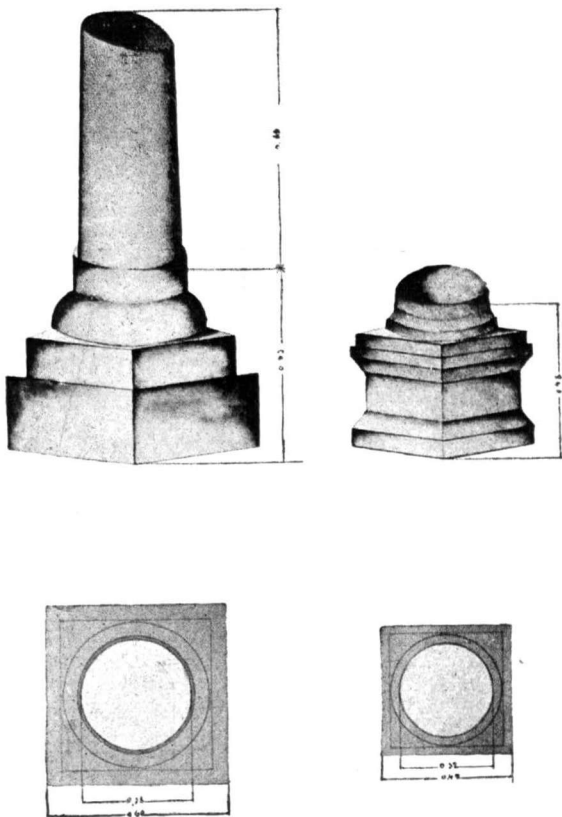


Fig. 37. Coloane dela basilica cu duplu transept.
*resurrectionis*¹⁷¹⁾, găsită la Başpunar, spre

¹⁷¹⁾ CIL. III 14214,18. (Vezi-o în fig. 2, sus, — p. 59).

SE de Adamclisi și provenind poate tot din cetate ¹⁷²⁾, ne arată clar, că cu toate năvălirile barbare viața civilizată în cen-



Fig. 38. Capitel de la basilica-cisternă (arch. Cegăneanu).

trele antice dobrogene nu încetează a dăinui în formele ei originale, supunând ea sufletește pe barbarii federați, iar nu lăsându-se barbarizată de aceștia.

Să cercetăm acum mai de aproape desvoltarea populației și a vieții „romane“, civile și militare, în Tropaeum, după reclădirea cetății de către împăratul Licinius.

¹⁷²⁾ Cf. Tocilescu, *Fouilles et recherches*, p. 201.

Primirea Goșilor ca „federati” și „coloniști” în provinciile limitanee ale Imperiului, aduce o relativă liniștire și așezare în viața locuitorilor „romani” dela graniță : Goșii păzesc acum de alți năvălitori nordici, ca grăniceri, alătura cu provincialii băștinași, orașele și satele, în comun locuite de Romani și de Goși. — Ulfila predică în Moesia inferioară, Thracia și Scythia minor deopotrivă la Goșii săi și la „Romani” și invers, episcopii de Tomi își întind iurisdicția în toată Dobrogea, ei fiind metropoliți ai întregului ținut. Biserici creștine, de nuanță ariană ori athanasiană se ridică pretutindeni, prin dărnicia credincioșilor de toate neamurile, înfrățiți acum întru Christus ¹⁷³): doară erezia ariană de-i desparte pe alocurea ¹⁷⁴) ; în ținuturile centrale ale Moe-

¹⁷³) Vezi pentru toate acestea, scrierea mea citată, *Creșt. daco-roman, passim*.

¹⁷⁴) Vezi inscripția greacă din Pautalia, pusă la intrarea unei biserici *orthodoxe*, cu interzicerea primirii arianilor eretici în sfântul lăcaș, la Kalinka, *Antike Denkmäler in Bulgarien*, n. 232, și comentariul ei din scrierea mea citată, p. 55.

siei inferioare către Durostorum - nici măcar deosebiri de acestea religioase nu găsim : *toți sânt ariani*, întocmai ca și împărații acestui timp, Constantius și Valens ¹⁷⁵).

Această relativă pacificare a provinciilor dela Dunărea de jos se documentează încă mai evident prin operele de folos obștesc, împlinite aici de împărați. Valens, Gratian și Valentinian fundează noi castele în Dobrogea ¹⁷⁶), urmând prin fapte, pildele lui Constantin și ale fiilor săi ¹⁷⁷). Iulian, Valens, Valentinian, Gratian, Theodosiu și Arcadiu ¹⁷⁸) restaurează

¹⁷⁵) *Crest. daco-roman*, p. 149 sqq.

¹⁷⁶) CIL. III 7494 : Valens, la Hasarlâk, lângă Hârșova (a. 369) ; Procopius, *de aedif.*, IV 11, ed. Bonn, p. 308 (Valentiniana și Gratiana, restaurate de Instinian ; a doua cunoscută încă din *Not. dign. Or.* XXXIX | XXXVI).

¹⁷⁷) CIL. III 13734 (Adamclisi : Constantin și Licinius, an. 316) ; 12483 (Carcaliu, lângă Iglîța - *Troesmis* : fiii lui Constantin, a. 339) ; Hierocles, *Synecd.*, VI, și Procopius, *de aedif.*, IV 11, ed. Bonn, p. 307 : Constantiana-Tomi, la Constanța.

¹⁷⁸) CIL. III 7611 și 7614 (Iulian, la Nicolîțel și Gargalâk) ; 12518 (Valentinian, Valens și Gratian, la

drumurile dobrogene, fundamental reparate cu un veac înainte, de Dioclețian, cu predecesorii și urmașii lui imediați, iar apoi, în cursul secolului al IV-lea, stricate de năvăliri și neîngrijire¹⁷⁹⁾.

O întâmplare fericită ne confirmă această reluare a vieții active romane în Dobrogea chiar pe artera de circulație de care țineă și Tropaeum. Pe drumul care venind din Marcianopolis, trecea prin Abrittus și Tropaeum spre Nord, către Ulmetum și Noviodunum ori Aegysus, s'a găsit o piatră miliară, la Nord de Abrittus, adică între acest oraș și Adamclisi, pusă întâia dată în cinstea lui Hadrian (a. 117-118), iar apoi, la restaurarea drumului acestuia, peste aproape trei sute de ani, de împărații Valentinian, Theodosiu și Arcadiu, folo-

Nord de Callalis); 14464 (Valentinian, Theodosiu și Arcadiu, la Nord de Abrittus).

¹⁷⁹⁾ Asupra drumurilor antice ale Dobrogei cf. capitolul IV din studiul meu asupra cetății *Ulmetum* (descop. primei campanii) și v. pietrele miliare în CIL. III, *passim*.

sită și pentru comemorarea acestora ¹⁸⁰⁾).

Secolul al IV-lea aduce dară și pentru Tropaeum o oarecare renaștere. De unde la restaurarea cetății de către Licinius noua *civitas* eră, cum am văzut mai sus, foarte săracă în locuitori, supt împărații următori orașul se populează din ce în ce mai mult, așa încât alături de Abrittus în Sud, Axiopolis în Nord, Durostorum în Vest și Tomi în Est ¹⁸¹⁾), Tropaeum a trebuit să alcătuiască pentru creștinii păstoriți de episcopii romano-gotici, orthodoxi, din Tomi și ariani din Durostorum, un centru destul de înfloritor la Dunărea de jos.

În adevăr, faptul că încă din secolul al IV-lea au existat aici două basilici creștine, iar în veacurile următoare mai găsim încă două, și anume, una dintre ele fiind chiar biserică episcopală, cu baptisterium, ne arată că îndărătul pu-

¹⁸⁰⁾ CIL. III 14464.

¹⁸¹⁾ Toate patru constatate prin știri literare și monumente, ca fiind continuu înfloritoare până după Iustinian.

ternicelor ziduri dăruite de Licinius vechii fundații traianice, curând după restaurare s'au adunat din toate părțile, pe drumurile foarte umblate ce legau orașul nostru cu centrele mai însemnate ale Moesiei și Scythiei, locuitori noi, de cultură atât romană cât și greacă, precum ne dovedește inscripția creștină bilingvă din secolul al VI-lea, mai sus pomenită.

Descoperirile mărunte din cetate ne confirmă în chipul cel mai convingător continuitatea civilizației antice în acest centru, din secolul al II-lea până într'al VI-lea.

Astfel numai în săpăturile dela basiliica cisternă întreprinse la 1908, supt direcția răp. Tocilescu, s'a găsit următoarea serie de obiecte mici, destul de ușor de datat:

o frumoasă „applique“ de bronz, reprezentând un cap de satyr și datând cel mai târziu din sec. II (v. fig. 39);

o fibulă de bronz în formă de arba-



Fig 39. Obiecte de bronz găsite în săpăturile dela basilica-cisternă.

let, caracteristică pentru sec. al III-lea (v. fig. 39) ¹⁸²⁾ ;

¹⁸²⁾ Cf. cap. III, lit. E, din *Ulmetum*, I.

o monetă indescifrabilă, dar aparținând după tip secolului al IV-lea ;

un frumos capitel cu foi de acanthus și crucea byzantină, dela o colonetă, poate a unui amvon, ori, mai puțin probabil, a unui ciborium: înălțimea lui, c. 0.15 m., baza de jos c. 0.08 m., baza de sus c. 0.15 m.; înălțimea crucei, c. 0.06 m.; stilul capitelului indică secolul al V-lea, mai de grabă decât al VI-lea (cf. fig. 38);

însfârșit din secolul VI avem tot aici mai multe monete, dintre cari două complet descifrabile: prima dela Iustinian (din a. 551, „al 25-lea“ al împărăției sale), iar a doua dela Iustin al II-lea (a. 573, „al VIII-lea“ al domniei).

Exemplul dat de mine cu descoperirile mărunte dintr'un singur loc -- basilica-cisternă -- poate fi socotit ca tipic pentru întreaga cetate. Prefaceri au fost destule în înfățișarea monumentală și etnică a cetății, dar o completă pără-

sire și pustiire n'a avut loc decât de-abia la sfârșitul secolului al VI-lea, cum am văzut și mai sus și vom constată și în cele următoare.

D. Murnu făcând săpături la Adamclisi în a. 1910, în special pe strada principală a cetății și la poarta de Răsărit, a observat următoarele fapte mai importante cu privire la viața romană de aici, după a. 316 ¹⁸⁹⁾.

Strada principală din Tropaeum mergând dela E la V, a fost făcută întâi, — ca drum pavat cu lespezi de piatră și canalizat pe la mijloc, în îndoitul scop de a servi la scurgerea apelor de ploae și de a purta un conduct de apă de băut, — pe la începutul secolului al IV-lea, odată cu restaurarea cetății de către Licinius; în timpurile următoare cred după potolirea furtunei hunice, în a doua

¹⁸⁹⁾ D. Murnu a expus, în parte, rezultatele săpăturilor d-sale în broșura *Noi săpături în cetatea Tropaeum (1910)* București, 1910, 26 pp. în 8°, și în *Buletinul comisiunii monum. istor.* pe 1910 și 1911.

jumătate a sec. V, această stradă a fost restaurată și împodobită, după obiceiul foarte răspândit în Orientul elenistic și apoi romano-byzantin, cu un *porticus vialis*, „care apără trotuarul dela cele două margini ale stradei“. Colonada e prin tehnica și stilul elementelor ei componente specific byzantină¹⁸⁴). În-sfârșit din ultimul timp, „romano-barbar“ al cetății, sânt construcțiile primitive, cari străntează spre V strada și întretae prin fundamentele lor — canalul, astupându-l cu totul.

Tot din timpul lui Constantin, observă și d. Murnu, că trebuie să fie impunătoarea clădire cu colonade, *basilica*

¹⁸⁴) Murin, *br. cit.*, p. 12: „coloanele necanelate și monolitice, din care câteva numai s'au păstrat întregi, erau așezate pe baze simple cu un singur torus și plinte patrata, iar capitelurile, deși ioniene, sunt prevăzute cu un abacus înalt sau cu *impôsturi*, o particularitate aceasta care caracteriză perioada bizantină... Că construcția despre care-i vorba, e dintr'o epocă târzie, apropiată de aceea a lui Iustinian, ne-o dovedește mai departe varietatea sau incongruența diferitelor piese arhitectonice ale ei...“

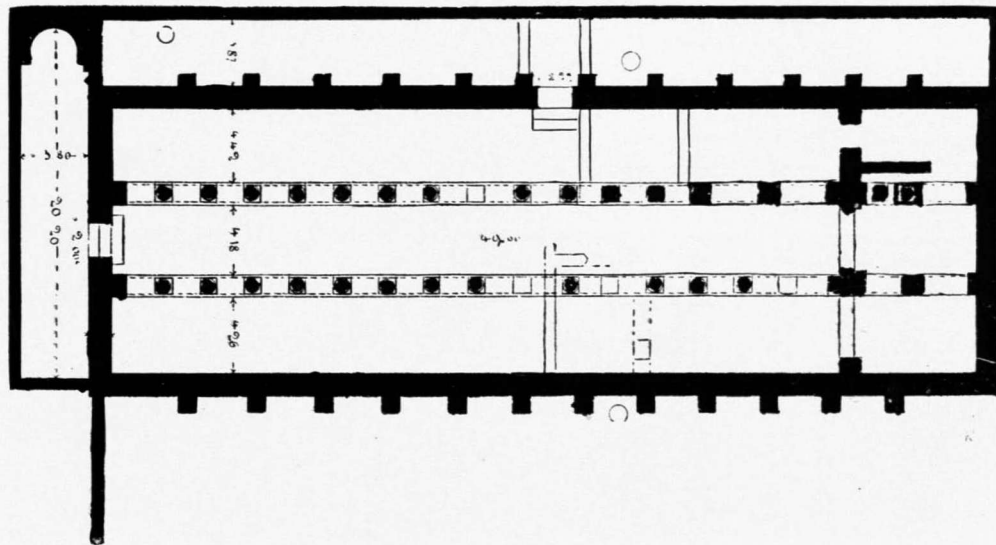


Fig. 40. Planul orizontal al basilicii forensis (archit. Fakler).

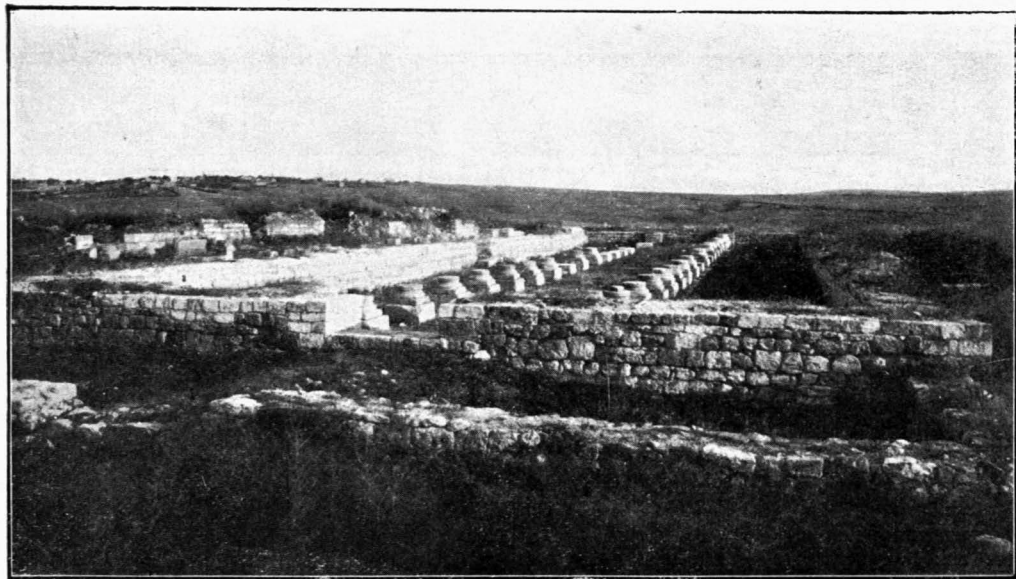


Fig. 41. Basilica forensis ; vedere luată din strada principală (fot. ing. St. Petrescu).

sau *porticus forensis* dela Sudul străzii principale (vezi în fig. 40 planul orizontal al acestei basilice profane, iar în fig. 41 și 42 aspecte ale ruinelor, în starea actuală : prima luată din față, de pe strada principală, iar a doua dinspre V, cu privire către basilica creștină cu dublu transept)¹⁸⁵). Și această clădire însă a fost în cursul vremii prefăcută și în parte stricată. Astfel diferitele contra forturi ale zidurilor ei (vezi fig. 42) au fost prelungite spre exterior și utilizate ca pereți laterali a diferite *tabernae*; s'au găsit în aceste prăvălii *dolia* de dimensiuni foarte respectabile, până la 1.50 m. înălțime și 1.20—1.50 m. diametru; unele din ele, pe latura externă, vestică, a basilicei foreuse se află încă *in situ*: ceea ce arată o utilizare a lor până la finele sec. VI, când încetează viața romană a cetății. Nu mai puțin a fost deformată basilica și

¹⁸⁵) *L. c.*, p. 20.

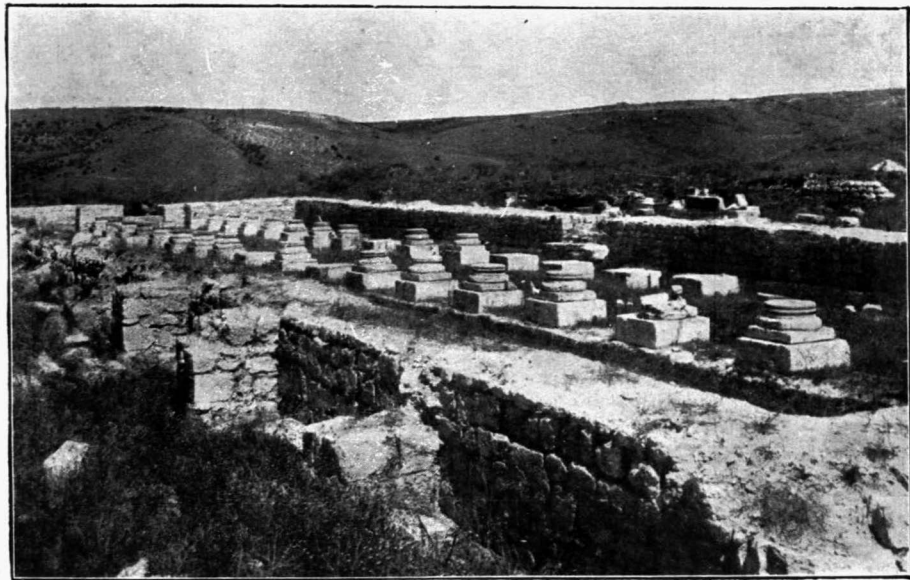


Fig. 42. Basilica forensis : vedere luată dinspre V, cu privire către basilica creștină cu dublu transept (fot. ing. St. Petrescu),

pe dinăuntru prin ziduri și construcții posterioare, de caracter byzantino-barbar.

Cuprinsul însuși al basilicei forensis a fost teatrul unor cumplite evenimente pe vremea năvălirilor: pe când părțile arhitectonice ale ei lipsesc cu totul, ceea ce arată că în sec. VI ea nu mai avea colonada ce o împodobiă la început, s'au găsit în schimb cranii sparte, oase de vite, fier oxidat, etc.: adică toate urmele unei bătălii, date în mijlocul orașului în basilica din piață între cetățeni și barbarii năvălitori.

Tot astfel, peste drum, la N, în fața basilicei forensis, nu mai avem înaintea noastră decât urme de ziduri din sec. VI: la temelia clădirilor ce se constată aici, s'au găsit monete dela Iustinian, iar în mijlocul construcțiilor, la 2.50 m. adâncime, un sarcofag vechiu-roman.

Pe colina ce face față către SE și SV insulei întărite a cetății Tropaeum se întindeau până departe, la 2-3 km.,

supt satul actual, așezările civile ale coloniștilor romani, cari-și îngrijiau în vremi pacinice pământurile lor, supt ocrotirea garnizoanei, sau măcar numai a zidurilor cetății fortificate, gata a-i primi la caz de primejdie.

S'au păstrat numeroase urme : ziduri, mii de obiecte uzuale, conducte de apă și canale, monete, etc., cari se descoper mereu în *teritoriul* cetății noastre.— Ca și la Troesmis (Iglița), Axiopolis (Hinok), Sucidava (în Romanați, = Celeiu), și, în general, aproape la toate cetățile romane, cari dăinuiesc și mai târziu și sânt restaurate de Iustinian, avem a constată și la Tropaeum o înflorire și dezvoltare a populației orășenești dincolo de zidurile fortificației propriu zise, într'o măsură cel puțin tot așa de mare ca pe vremea bună a Imperiului, în secolul I și al II-lea. În adevăr, precum ne povestește și Eugippius în *vita Severini*, despre viața Romanilor din Noric în secolul al V-lea, lumea se obicinuisă și cu

plaga năvălirilor barbare: întocmai ca peste un mileniu în Moldova, cu năvălirile Tătarilor și Cazacilor, așa și în Dobrogea sec. V și VI, cu cele ale Goșilor, Hunilor, Slavilor și Avarilor.

Numai admițând o atare înflorire treptată a populației *dela*, nu *din*, Tropaeum, în sec. IV—VI, putem înțelege existența a patru mari biserici creștine și a o sumă de alte clădiri publice, numai în parte descoperite (basilica forensis), într'o cetate cu o suprafață de abia de 9 ha. Precum se poate vedea clar și din planul cetății, de atâtea clădiri publice sacre și profane nu mai încăpeau decât prea puține locuințe particulare între ziduri, iar dacă orașul civil ar fi fost *tot* în cetate, evident cei câțiva locuitori de aici nu ar fi putut în nici-un caz crea *multele* și *frumoasele* monumente constatate în cetate. Puterea Tropeenilor era în *satul* aparținător cetății, iar nu în însăși populația orășenească, compusă de sigur mai mult din militari, clerici și funcționari.

Ultimul rest antic, databil, dela Tropaeum, a și fost de fapt găsit nu în cetate, ci lângă cișmelele dela Adamclisi la SE de satul romano-byzantin : e o monedă de bronz dela Mauricius, din a. 586 (al V-lea al împărăției sale).

Dacă acum acest rest antic concordă perfect în ce privește datarea ultimelor licăriri de viață „romană“ la Adamclisi, cu știrea istorică, unică, dela Theophylactus, care ne povestește despre cea din urmă și definitivă pustiire a Tropaeului de către Avari, tocmai, tot supt împăratul Mauricius ¹⁸⁶⁾, lucrul nu poate fi de sigur întâmplător. Ci avem a socoti cele două știri istorice de natură diferită, ca întărindu-se reciproc în afirmările lor, și deci — mai ales când și toate celelalte resturi monumentale, în special la basilica de marmoră, se potrivesc cu această dată — avem a admite ca sigură, încetarea vieții romane la Tropaeum, către sfârșitul secolului al VI-lea.

¹⁸⁶⁾ Theophyl. *Hist.*, ed. de Boor, I 8, 10.

Totuși nu trebuie nici măcar un moment să socotim pe Avari drept pricinitorii principali ai dezastrului. Avarii, ca și apoi Bulgarii, sânt numai conducătorii furtunoși, de rasă turanică, ai Slavilor, treptat-treptat imigrați în Sudul Dunării, aceștia fiind adevărații și singurii succesori ai Romanilor pe pământul scythic în secolele V XIII.

Avarii și Bulgarii distrug civilizația greco-romană din Dobrogea, nu spre a se așeză ei aici, ci spre a instală statornic pe Slavi. Aceștia însă erau prea înapoiați în cultură, pentru a se putea așeză în orașele părăsite de Romani și a trăi în formele de viață antică, orășenească. Astfel cetățile părăsite de Romani rămân pentru totdeauna pustii. Doar la exploatarea pietrei și materialelor prelucrate, aflătoare în zidurile și clădirile lor, ca în niște imense și comode cariere, de mai servesc vechile centre ale culturii antice la Dunărea de jos. Populația agrestă, locuind în sate

întemeiate *pe*, sau mai adesea *lângă* ruinele antice, a fost așa de puțin înrâurită de mărețele amintiri ale lumii vechi, încât nici măcar numele originare ale acelor impunătoare cetăți nu ni le-a mai păstrat în curgerea vremilor.

INDREPTĂRI

La pag. 19, r. 13, în loc de „spre Nord“ e a se ceti: „spre SV“.

La pag. 23 și nota 43, „*vicus Ili[...]*“ e de așezat nu „lângă“ Karamurat, ci *la* Dorobașul. Acest sat nu e Danakiöi, cum am afirmat greșit, luându-mă după CIL. III, p. 2690 și harta IV, ci e Bilarlar, așa precum tot eu am rectificat în „*Cetatea Ulmetum*“, *Anal. Acad. Rom.* ser. II, tom. XXXIV, *Mem. secf. ist.*, p. 577 și nota 3, precum și în harta mea cu drumurile romane ale Dobrogei, anexată la acel studiu. Prin urmare piatra dela Dorobașul nu poate fi socotită că ar fi fost adusă dela Karamurat, unde e *vicus Clementinus*, căci Bilarlarul e încă și mai departe de Karamurat ca Danakiöi.

ILUSTRĂȚIILE

	<u>Pag.</u>
1. Inscripție din Tropaeum, cu „ <i>ordo splendissima municipii Tropuci</i> “	51
2. Inscripția inaugurală a noii cetăți dela Adamelisi, <i>Civitas Tropeensium</i> , reclădită de Licinius și Constantin	59
3. Secțiune prin zidul cetății, la turnul de colț dela NV	61
4. Turnul din stânga al porții de Vest	63
5. Planul cetății Tropaeum	65
6. Poarta de E. Plan orizontal	67
7. Poarta de V. Plan orizontal	68
8. Poarta de V. Vedere a ruinelor	69
9. Poarta de S. Vedere a ruinelor	70
10. „Turnul de provizii“. Plan orizontal	77
11. Turnuri pe latura de V. Plan orizontal	79
12. Turnul de colț dela NV. Plan orizontal	81
13. Basilica cisternă și poarta de V. Plan orizontal	91
14. Secțiune longitudinală prin ruinele basilicii de marmoră	94
15. Planul orizontal al basilicii de marmoră.	96
16. Secțiune transversală pe naos-ul basilicii de marmoră	97

	<u>Pag</u>
17. Apsis și cancelli la basilica de marmoră . . .	98
18. Capitel cu impostă dela basilica de marmoră	99
19. Capitele dela basilica de marmoră (desemne)	100
20. Planul orizontal al basiliceii de marmoră, cu baplistieriul și clădirile târzii înconjurătoare.	101
21. Vedere generală a ruinelor basiliceii de mar- moră și baplistieriului	102
22. Planul orizontal al baplistieriului	103
23. Ruinele baplistieriului	105
24. Baplistieriul. Secțiune longitudinală recon- stituită	107
25. Baplistieriul. Secțiune transversală recon- stituită	108
26. Basilica de marmoră. Secțiune longitudinală reconstituită	113
27. Cella cimierialis. Plan orizontal	114
28. Basilica veche creștină dela poarta de E. Plan orizontal	115
29. Basilica cu duplu transept. Plan orizontal .	116
30. Vedere generală a ruinelor basilicci-cisterne.	119
31. Basilica cisternă. Plan orizontal reconstituit.	120
32. Basilica cisternă. Secțiune transversală re- constituită	121
33. Basilica cisternă. Secțiune longitudinală re- constituită	122
34. Basilica cisternă. Fașada principală recon- stituită	123
35. Coloane de marmoră dela basilica cu duplu transept	126
36—37. Coloane dela basilica cu duplu tran- sept.	127—128
38. Capitel dela basilica cisternă.	129
39. Obiecte de bronz găsite în săpăturile dela	

	<u>Pag.</u>
basilica cisternă	135
40. Planul orizontal al basilicii forensis . . .	139
41. Basilica forensis : vedere luată din strada principală	140
42. Basilica forensis : vedere luată dinspre V, cu privire către basilica creștină cu dublu transept	142

HARTA

Drumurile romane în Dobrogea de Sud. . .	53
--	----

CUPRINSUL

	<u>Pag.</u>
I. <i>Delu Traian lu Dioclețian</i>	5— 48
Așezările Dacilor în dreapta Dunării	5
Dacii din dreapta Dunării supt Romani	6
Traian la Dacii din Moesia inferioară	7
Drumuri, stațiuni și orașe întemeiate de Traian în Thracia și Moesia inferioară cu prilejul celui de-al doilea războiu dacic	9
<u>Monumentul triumfal dela Adamelisi</u>	11
Începuturile orașului <i>Tropaeum</i>	11
<i>Tropaeum</i> ca <i>vicus</i>	12
Întemeierea centrului roman <i>Tropaeum Traiani</i>	15
Hadrian în Dobrogea.	16
Satele romane din Dobrogea : o listă a lor după inscripții	19
Populația rurală a Dobrogei. Elementul dacic .	24
Populația rurală a Dobrogei. Elementul thracic din Sud.	33
Coloniștii romani din Dobrogea	31
Alecătuirea populației din <i>Tropaeum</i> în secolul al II-lea și al III-lea	35
Romanii	35
Greco-Romanii	37
Garnizoana din <i>Tropaeum</i>	37

	<u>Pag.</u>
basilica cisternă	135
40. Planul orizontal al basilicii forensis . . .	139
41. Basilica forensis : vedere luată din strada principală	140
42. Basilica forensis : vedere luată dinspre V, cu privire către basilica creștină cu dublu transept	142

HARTA

Drumurile romane în Dobrogea de Sud. . .	53
--	----

CUPRINSUL

	Pag.
I. <i>Delu Traian lu Dioclețian</i>	5— 48
Așezările Dacilor în dreapta Dunării	5
Dacii din dreapta Dunării supt Romani	6
Traian la Dacii din Moesia inferioară	7
Drumuri, stațiuni și orașe întemeiate de Traian în Thracia și Moesia inferioară cu prilejul celui de-al doilea războiu dacic	9
<u>Monumentul triumfal dela Adamelisi</u>	11
începuturile orașului Tropaeum	11
Tropaeum ca <i>vicus</i>	12
întemeierea centrului roman <i>Tropaeum Traiani</i>	15
Hadrian în Dobrogea.	16
Satele romane din Dobrogea : o listă a lor după inscripții	19
Populația rurală a Dobrogei. Elementul dacic .	24
Populația rurală a Dobrogei. Elementul thracic din Sud.	33
Coloniștii romani din Dobrogea	34
Aleătuirea populației din Tropaeum în secolul al II-lea și al III-lea	35
Romanii	35
Greco-Romanii	37
Garnizoana din Tropaeum.	37

Istoria cetății Tropaeum în sec. II și III; obținerea drepturilor municipale; năvălirile barbare	42
II. <i>Dela Liciniu la Mauriciu</i>	49 – 148
Decadența orașului Tropaeum în sec. al III-lea.	49
Răspândirea elementului grecesc în ținutului rural, Iliraco-roman al Dobrogei, în secolul al III-lea și cele următoare	52
Elementul grecesc în Tropaeum din sec. III înainte	55
Tropaeum în timpul năvălirilor	57
Reclădirea din temelii a cetății Tropaeum, de către împăratul Licinius	58
Descrierea fortificațiilor cetății liciniane	62
Porțile cetății	66
Turnurile cetății	71
Descrierea zidului cetății pe latura de V	73
Noii locuitori ai cetății: Barbari și Greci	83
Limba greacă oficial întrebuințată în Tropaeum.	84
Aprovizionarea noii cetăți cu apă de izvor.	85
Păgânismul în Tropaeum la începutul sec. IV	88
<i>Clădirile publice din Tropaeum.</i>	89
Basilica forensis și canalul străzii principale	89
Cisterna dela poarla de V	96
Basilicele creștine.	90
Basilica coemeterialis (cf. și nota 166)	91
Basilica de marmoră; descrierea și datarea diferitelor ei reconstruiri	93
Baplisteriul de pe lângă basilica de marmoră; datarea lui și a basilicei, ca biserică episcopală	106

	Pag.
Basilica veche creștiniă dela poarta de E; descriere și datare	112
Basilica cu duplu transept; descriere	116
Basilica cisternă; descriere și datare	118
Datarea basilicii cu duplu transept	121
Alte resturi creștine din Tropaeum: sec. IV-VI	125
Desvöllarea populației civile din Tropaeum în sec. IV—VI	129
„Renașterea“ civilizației antice în Tropaeum	133
Continuitatea civilizației antice în Tropaeum din sec. al II-lea până înlr'al VI-lea	131
Viața romană în Tropaeum din sec. IV înainte	137
Teritoriul rural al cetății Tropaeum în secolele IV -VI	113
Distrugerea orașului Tropaeum de către Avari	146
Urmașii civilizației greco-romane în Dobrogea	147